

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XXXIV.

Fasciculus 4.

PÓLAY ELEMÉR

**Rabszolgák „házassága” az ókori
Rómában**

SZEGED
1985

Redigunt

ELEMÉR PÓLAY, ÖDÖN BOTH, LAJOS TÓTH

Edit

*Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae*

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkeszti

PÓLAY ELEMÉR, BOTH ÖDÖN, TÓTH LAJOS

Kiadja

*A Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 54.)*

Kiadványunk rövidítése

Acta Jur. et Pol. Szeged

A római jognak azt a részét, amely a rabszolgákkal kapcsolatos életviszonyokat szabályozza, meglehetősen elhanyagolta az irodalom. Ez természetes következménye azoknak a körülményeknek, amelyek a római jog művelését Európában a bolognai iskola működésétől kezdődően indokolttá tették. A római magánjog a prekapitalista korszakban olyan társadalmak jogi felépítményeként jelenik meg, amelyek nem rabszolgatartó társadalmak. Élő joggá tehát szükségképpen nem a római rabszolgák jogi helyzetét rendező jogszabály-komplexum vált, hanem döntően a római jognak az árutulajdont, az árucserét rendező normacsoportja. Ma azonban, midőn a római jog nem élő tételes jog, s a figyelem így a római jog, mint az emberiség történeti—elméleti kultúrkincse felé fordul, szükségképpen előtérbe kell kerülnie az ún. római rabszolgajog részletekbe menő feltárásának, mert enélkül a római társadalmi-gazdasági viszonyokról alkotott kép nem lehet teljes.

A római rabszolgaságra vonatkozó jogszabályok területén is meglehetősen elhanyagolt téma a római „rabszolgaházasság” kérdése, amellyel az irodalom aránylag kevesebbet foglalkozott, mint a rabszolgák életviszonyait rendező jog más kérdéseivel.¹ E körülménynek kettős oka van. Az egyik ál-

¹ A régebbi, nem jogi irodalomban általános tájékoztatást nyújt e témáról P. Allard: *Les esclaves chrétiens depuis les premiers temps de l'Eglise jusq'a la fin de la domination romain en Occident*,⁵ Paris, 1914. és H. Wallon: *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, Paris, 1879. — A régebbi jogi irodalomban megemlíthető W. W. Buckland: *The Roman Law of Slavery*. Cambridge, 1908. mint átfogó jellegű munka. A modern jogi irodalomban jó áttekintést ad a vonatkozó jogi jellegű forrásokról G. Foti: *Contubernium* c. cikke a *Novissimo Digesto Italiano* 4. k. 769—770. hasábjain. Mint lexikoncikk említendő meg R. Leonhard-é „Contubernium” címszó alatt a *Realencyclopädie der Klassischen Altertums-Wissenschaft*. Red. Pauly — Wissowa — RE. 7. félkötetében az 1164—1165. hasábjain. — A rabszolgaházassággal a klasszikus és posztklasszikus korban részletesebben foglalkoznak M. Kaser: *Das römische Privatrecht* I.² (München, 1971.) 289. és k. l. és II.² (München, 1975.) 127, 129, 142, 146, 262 és k. l. c. kézikönyvei. A rabszolgaházasságokra vonatkozó sírfeliratok összegyűjtése E. Costa: *Le nozze servili nel diritto romano*. Archiv. Giurid. 42. (1889) 210—220. l.) érdeme. — A keresztény eszmék hatását a rabszolgaházasság jogi elismerésének sok évszázados folyamata tekintetében tárgyalják B. Biondi: *Il diritto romano cristiano III. La famiglia*, Milano, 1954. 3. k. 88—90. l., R. Orestano: *La struttura giuridica del matrimonio romano dal diritto classico al diritto giustiniano c. munkájában* *Bullettino dell' Istituto di Diritto Romano* = *BIDR* 47 (1940), 48 (1941), annak a *BIDR* 1952. évfolyamában megjelent IV. részében, 301—326. l. — Kizárólag a keresztény eszmék ez irányú hatásával foglalkozik C. Hohenlohe: *Einfluss des Chri-*

talános, ami már a fentiekből folyik, hogy ti. az ún. rabszolgaházasság intézményének a prekapitalista és kapitalista európai jogfejlődésben gyakorlati jelentősége nincs. A másik ok speciális jellegű. Az ún. rabszolgaházasság — legyen itt szó akár a rabszolgák egymásközti, akár rabszolgák és szabadok közti házasságról — a jog és a jogon kívüli terület határán jelentkezik, s így problematikus, hogy arról mint jogintézményről szólhatunk-e.

Hogy a rabszolgaházasság problematikáját ennek ellenére tanulmányunk tárgyául választottuk, ennek indoka egyrészt az, hogy ez intézmény és a római jog közti kapcsolat legfeljebb a posztklasszikus korra nézve tekinthető nagyjából tisztázottnak az e kérdéssel foglalkozó amúgy is gyér irodalomban. A kérdés problematikája, főleg a köztársasági időkre nézve úgyszólván teljesen tisztázatlan. Másrészt ez a lényegében a posztklasszikus korra vonatkozó irodalom is főként a rabszolgaházasság és az ez időben ható fő eszmeáramlatok kapcsolatát helyezi előtérbe, s így még a posztklasszikus korra nézve is meglehetősen homályos képet kapunk ez intézményről.

Alapvető célunk ehhez képest egyrészt a rabszolgaházasság és a római jog közötti kapcsolat római jogfejlődés egészére való bemutatásának megkísérlése; a régi, s részben a preklasszikus jog korszakát illetően ui. megfelelő adatok híján kísérletnél többre semmi esetre sem vállalkozhatunk,

másrészt viszont, a fenti kereteken belül különösen a római rabszolgaházasságok jogi elismeréséhez vezető folyamat és a klasszikus és posztklasszikus korban jelentkező fő eszmeáramlatok közti kapcsolatnak reális módon való értékelése.

Nem tagadható, hogy célunk megvalósítása a források szűkszáványa, vagy éppen hiánya folytán igen komoly akadályokba ütközik. Ennek oka az, hogy a rabszolgaházasság, mint életviszony a római jogrendszer határain helyezkedett el, s ezért egyes korszakokban a római jogtudomány azzal egyáltalában nem foglalkozik, vagy ha igen, ezt legfeljebb a rabszolgával, mint az árucseré egyik, bár kétségekívül legjelentősebb tárgyával kapcsolatban teszi (pl. a „rabszolgaházastársak” együttes hagyományozásának kérdése). E korszakokra nézve, amennyiben a rabszolgaházasságra vonatkozó forrásokkal egyáltalában rendelkezünk, azok nem jogi jellegűek, hanem vagy irodalmi művekből, költőktől, íróktól származnak, vagy sírfeliratokból. Az ilyen források jogi értékelése viszont közismerten problematikus. Hogy mégis kísérletet mérünk tenni arra, hogy e korszakokra nézve felvázoljuk a rabszolgaházasság és a római jog kapcsolatát, ezt az a körülmény teszi lehetővé, hogy a római közgazdasági írók (Cato maior, Varro, Columella) művei alapján e korszakok termelési viszonyait meglehetősen ismerjük, s így a nem jogi forrásaink alapján konstruált feltételezéseinket ez ismereteink kontrolljának vethetjük alá.

Meg kell jegyeznünk, hogy midőn a rabszolgaházasság és a római jog kapcsolatát vizsgáljuk, az utóbbinál csak a birodalmi jogra gondolunk. Ezt azért szükséges megállapítanunk, mert római jognak minősülnek az ún. pro-

---

stentums auf das Corpus juris civilis, Wien, 1937. 132. és k. l. E témával és a rabszolgaházasság kérdésével a nyugat-római birodalmi területén alakult királyságokban foglalkozik. P. S. Leicht: Il matrimonio del servo. Scritti in onore di C. Ferrini pubbl. in occasione della sua beatificazione, Milano, 1947—49. I. k. 305—316. l. — A. De Manaricua: El matrimonio de los esclavos, Analecta Gregoriana, 1940. XXIII. sajnos, nem volt részemre hozzáférhető. A téma szempontjából kisebb jelentőségű munkákra, tanulmányokra a további lábjegyzetekben fogunk utalni.

vinciai jogok is, amelyeket Róma jogalkotó tényezői egy vagy több provincia részére adott ún. provinciái rendtartásokba rögzítettek, de római jognak minősül tágabb értelemben minden, a római központi hatalom által érvényben meghagyott, s a hódítás előtti időben keletkezett ún. peregrinus jogrendszer is. A provinciái római jognak s e népjogoknak a rabszolgaházasságokra vonatkozó rendelkezései viszont több vonatkozásban eltérnek a birodalmi jog ezirányú rendelkezéseitől (bár alapvető, gyökeres különbség köztük a rabszolgatartó Római Birodalom keretein belül szükségképpen kizárt). Ez az indoka annak, hogy nem vesszük figyelembe a Rómán, ill. Itálián kívül talált feliratos anyagot, az ui. a provinciái római jogot, ill. népjogot tükrözné valójában, s nem a birodalmi jogot. Ugyancsak nem foglalkozunk — mint azt *Leicht*² teszi — a nyugat-római birodalom területén alakult királyságok jogrendszerében jelentkezve ezzel a kérdéssel, mert ez témánkon kívül esik. Vizsgálódásainkat a Nyugat-római Birodalom bukásáig, ill. a jusztninánuszi kodifikációig vezetjük csupán.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy a tanulmány címének megválasztásánál figyelemmel kellett arra lennünk, hogy a rabszolgaházasság a római jog fejlődésének bizonyos szakaszaiban teljesen a jogon kívüli területre esett. Ezért nem adhattuk dolgozatunk címéül „A rabszolgaházasság a római jogban”. Tanulmányunk címe csak a fenti formában lehet szabatos.

I. A RABSZOLGAHÁZASSÁG ÉS A RÉGI JOG

1. Az i. e. 3. századig a rabszolgaházasságokról semmiféle adatunk nincs. Jelenlegi ismereteinkből következtethetőleg ilyen jellegű együttélésnek nem is voltak széles lehetőségei. A patriarchális római családot, amely köztudomásúlag paraszti életformában élt, naturálgazdálkodást folytatott, s amelynek keretében a paraszti családfő hatalma alatt álló szabad családtagok és rabszolgák egy házközösségben éltek,³ két körülmény jellemezte. Rabszolgával csak kevés parasztszalád rendelkezett, s ha igen, akkor is csak egy-egy rabszolgáról lehetett szó, másrészt a család gyermekeinek száma elég magas volt.

Az előbbi tényt tanúsítja az idősebb Plinius, aki szerint:

„*aliter apud antiquos singuli Marcipores Luciporesve dominorum gentiles omnem victum in promiscuo habebant, nec ulla domi a domesticis custodia opus erat*” (N. hist. 33. 26.),

azaz a parasztagzának csak egy-egy Marcipor, vagy Lucipor⁴ nevű rabszolgája volt, akit a család hozzátartozójának tekintettek, aki a családdal együtt étkezett és a családias viszonynál fogva nem kellett félnie a gazdának a rabszolgáltól, nem úgy, mint később, midőn az elkeseredett rabszolgák uruk életét fenyegették.

A másik tényre Kübler⁵ hívja fel a figyelmet. Az a körülmény, hogy a régi római családokban Quintus, Sextus, Septimus, Octavus, Nonus, Decimus

² *Leicht*, id. m. — Lásd még *Orestano*, id. m. 316—318. l.

³ *M. Kaser*: Eigentum und Besitz im älteren röm. Recht. Köln—Graz, 1956. 1. és k. l.

⁴ Marcipor, Lucipor = *Marci puer*, *Lucii puer*, ami a gazda és rabszolgája közötti családias, házközösségi viszonyt fejezi ki.

⁵ *B. Kübler*: Geschichte des römischen Rechts. Leipzig—Erlangen. 1925. 30. l.

előnevek előfordultak, arra látszik utalni, hogy a parasztgazda így nevezte fiait születésük sorrendjében, s így nem lehetett ritka a hat, hét, sőt tíz fiúgyermekkel rendelkező parasztcsalád sem.⁶

A fenti két tényből következőleg a patriarchális római korban a rabszolga inkább kivételes jelenség a római parasztgazdaságokban, hiszen a sokgyermekes római paraszt nyilván nem tartott rabszolgát, hanem fiaival együtt művelte meg földjét. De ha mégis — a vagyonosabbja — rabszolgához jutott, itt legfeljebb egy-egy rabszolgáról lehet szó, hiszen a kicsiny földparcellák megműveléséhez nem kellett sok ember (lásd a Servius Tullius-nak tulajdonított földkategóriákat). Rabszolgacsoportokról, mint a köztársaság második felében, szó sem lehetett.

De nem is volt a 7—5. század Rómájának módja nagyobb számú rabszolgához jutni. Róma háborút csak kisebb középtáji városokkal folytatótt, ahonnan — részben a város lakosainak rokonfajúságára is tekintettel — kevés rabszolga kerülhetett ki győzelem esetén. Az első alkalom, hogy több rabszolgához jutott a győztes Róma, i. e. 396-ban következett be, az etruszk Veii meghódításával.

2. A fentiek alapján a római paraszti házközösségek aligha nyújtottak elegendő keretet két különmű rabszolga házasságszerű együttélésének. Egy házközösségen belül legtöbbszörre egy-egy rabszolga élt, s ha esetleg kettő vagy három, azok is legtöbbszörre férfiak lehettek, mint erre Plinius utalni látszik.

Alátámasztja azonban e feltételezésünket az is, hogy a rabszolgák tartását a mezőgazdasági munka tette szükségessé, ami férfimunkaerőt igényel, s rabszolganőre kevésbé volt szükség, hiszen a háztartási munkát, az igazi női munkát a gazda felesége és leányai végezték.

Még kevésbé volt meg a lehetősége egy szabad és egy rabszolga házasságszerű együttélésének. Az ősi római paraszti erkölcsök szembenállottak mindenféle római házasságon kívüli együttéléssel. A fiatal parasztlányok mindig korán nősültek, a leányok szintén korán mentek férjhez. A házasság, amely a paraszti életforma mellett döntő fontosságú, eleve kizárta azt, hogy a római parasztcsalád asszonya, vagy a családfő, vagy házasságot kötött fiai a házközösséghez tartozó rabszolgával vagy rabszolganővel házasságon kívül együttéljen s még kevésbé volt lehetséges az a más hatalma alatt álló rabszolgával vagy rabszolganővel. Viszont a puszta nemi kapcsolat (pl. egy római paraszt és egy rabszolganő között) egyáltalában nem jelentett ilyen házasságszerű együttélést.

A fent mondottakat valószínűsítik azok a forráshelyek, amelyek az ősi római házassági erkölccsel kapcsolatosak. A római parasztok házassága nem lehetett látszatházasság,⁷ amely lehetővé tett volna egy rabszolganővel való házasságon kívüli együttélést. A paraszti házasság alapvető célja ui. az volt, hogy a gazda udvarának és nevének örökösöt teremtsen. Erre utal Livius (epit. 59.), aki szerint

⁶ A Quintus, Sextus, Decimus név még a későbbi időkben is gyakori volt, míg a többi, utóbb ritka nevekre a Septimius, Octavius, Nonius nemzeti nevek utalnak (Kübler id. m. 30. l.).

⁷ E. Schmähling: Die Sittenaufsicht der Censoren. Stuttgart, 1938. 24—25. l. — W. Hellebrand mutat rá (Ein Beitrag zur Problematik matrimonium und mos. SZ Rom. Abt., továbbiakban SZ 70 (1953) 268. és k. l.), hogy a *matrimonium* tartalmi-

„Q. Metellus censuit ut cogerentur omnes uxores ducere liberorum creandorum causa”

azaz a római polgár gyermekek nemzése céljából vesz feleséget. Erről szól Gellius is (4. 3. 2. — 17. 21. 44.). Ezek a gyermekek (*liberi*) viszont csak szabadok lehettek, az állam ui. csakis ezekre fordított gondot, hiszen ezek születése jelentette csak a római polgárok számának gyarapodását.⁸ Arra, hogy a római államhatalom már az 5. században fellépett abban az irányban, hogy a polgárok házasságban éljenek, utal Camillus és Postumius 403-ban kelt edictuma, akik censori minőségben — mint a római erkölcsök felügyelői — a római házasságban nem élőket bizonyos koron túl pénzbírsággal sújtották (Val. Max. 2. 9. 1.).⁹ A római házasságon kívül élés ellen lép fel az ősi paraszti erkölcsök magasztalója, az öreg Cato (Plut. Cato maior 16.). A házasságban élést, mint a közjót szolgáló magatartást jellemzi beszédében Q. Metellus Numidicus (a 131. év censora), „*quam dixit in censura ad populum, cum eum ad uxores ducendas adhortaretur*” (Gell. 1. 6. 1—2.). Az ősi szokásokat rendszeresen, bár sokszor csak szónoki hatásvadászat szolgálatában dicserő Cicero *De legibus* c. művében a magistratusok hatalmi köréről szólva a következőket emeli ki:

„*Censores: ... soboles. ... censoredo ... caelibes esse prohibendo; mores populi regunto ...*” (3. 3. 7.),

azaz a censorok ügyelnek fel az új nemzedékre, arra, hogy a polgárok házasságon kívül ne éljenek, s általában a *mos* szabályainak betartására stb.

3. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy amennyiben az ősi paraszti Róma társadalmában fordult elő olyan jelenség, hogy egy rabszolga egy rabszolgánővel, vagy római polgár (polgárnő) rabszolgánővel (rabszolgával) házasságszerű módon együttélt, ez kivételes volt, hiszen az egész patriarchalis társadalom struktúrája szembenállott az ilyen együttélésekkel, s határozottan elítélte azt. Az a körülmény tehát, hogy e korból, vagy e korra nézve nincs adatunk a rabszolgaházasságokról nemcsak a forrásanyag hiányára vezethető vissza, hanem az ilyen együttélések ritkaságára is.

Mint a korábbiakból kitűnik, az államnak és társadalomnak e szembenállása az ún. vegyes rabszolgaházasságokkal nem a *ius* területén jelentkezett, hanem a *mos* területén, ha nem is közvetlen formában. Az a tény, hogy a censorok szorgalmazták a római házasságokat, sőt azt is, hogy azok termékenyek legyenek,¹⁰ s felléptek a római házasságban való nem élés (és ezzel együtt természetesen a házasságon kívüli életközösségben való élés) ellen, azt mutatja, hogy az ilyen rabszolgaházasságok aránylag olyan ritkán fordultak elő, hogy a *ius* szabályaival azok ellen fellépni nem mutatkozott szükségesnek. Elegendő volt e téren a társadalom által kifejezésre juttatott erköl-

---

lag a *mos* szabályai, tehát a censori *regimen morum* alá esett. — Lásd még M. Kaser (*Mores maiorum und Gewohnheitsrecht*, SZ 59 (1939) 75. és k. l. és *Der Inhalt der patria potestas* SZ 58 (1938) 70. és k. l.) azt a megállapítását, hogy a *mos* a régi időkben főként a házközösségekben élő családtagok, rabszolgák és a család-fő közti viszonyokat rendezte.

⁸ R. Ihering szerint innen ered a „*liberi*” szónak az a jelentése, hogy „szabad” (*Entwicklungsgeschichte des römischen Rechts*. Leipzig. 1894. 56. 1.)

⁹ Ugyanakkor felszólították a nőtleneket, hogy a sok háború folytán özvegygé vált nőkkel házasságot kössenek (Plut. Camillus 2.).

¹⁰ Erre utal az i. e. 2. századból származó (179. és 169.) censori edictum, mely szerint az a felszabadított római polgár, akinek 5 évnél idősebb gyermeke van, az előkelőbb vidéki tribusba nyer beosztást (Liv. 40. 51. és 45. 15. 1.).

csi rosszállás azzal a polgárral szemben, aki rabszolgával él házasságszerű módon együtt. Ez az erkölcsi rosszállás néha censori intézkedésben is megnyilvánulhatott,¹¹ amikor a *censor* a maga regimen morumja segítségével arra készítette a római polgárt, hogy törvényes házasságra lépjen.¹² Nem vonatkozott természetesen mindez két rabszolga házasságszerű együttélésére. E kapcsolat ui. az uralkodóosztály számára még előnyös is lehetett, hiszen az ivadékok a rabszolganő urának vagyonát szaporították.

A rabszolgaházasság tehát akár rabszolgák közt, akár szabadok és rabszolgák közt jött létre, e korszakban pusztán ténylegesség volt, mint életviszony a *ius normain* kívüli területre esett, s csak a szabadok és rabszolgák házasságszerű együttélése jelentkezik a *mos* területén a római házasságon kívül élés ellen érvényesülő normák útján, amelyeknek érvényt a censor a maga regimen moruma segítségével szerzett.

II. A RABSZOLGAHÁZASSÁG ÉS A PREKLASSZIKUS JOG

1. A római jogfejlődés klasszikus kora az általánosan elfogadott irodalmi felfogás szerint a principátus megalapításával kezdődik.¹³ Az ezt megelőző korból a preklasszikus korszakra vonatkozó adataink csak Plautustól (254—184), Cato maiortól (234—149), s M. Terentius Varrotól (116—27), tehát egy komédiairótól és két nem jogász írótól vannak.¹⁴ E töredékekről meg kell jegyezni, hogy Plautus — aki rabszolgák egymásközi házasságát említi színműveiben — görög ill. hellenisztikus földön élő, tehát nem római rabszolgákról szól, az általa mondottak azonban bizonyos vonatkozásokban alkalmasak arra, hogy azokból az ő korának római viszonyaira is következtetéseket vonhassunk. Végül Róma és Itália területéről rendelkezünk mintegy félszáz sírfelirattal,¹⁵ amelyeknek egy kis része feltehetőleg a késői köztársasági korból származik, s amelyek szövegéből szintén bizonyos következtetéseket vonhatunk le a preklasszikus korszak ún. rabszolgaházasságaira.

A fent körülírt forrásanyagból nagyjából az alább tárgyalandó következtetéseket vonhatjuk le e korszak rabszolgaházasságaira.

2. Mindenekelőtt az vizsgálandó, hogy a rabszolgaházasságok megjelölésére alakult-e már ki e korban valami határozott terminológia?

Plautus a rabszolgák egymásközi házasságszerű együttélését „*serviles nuptiae*”-nak nevezi, de e kifejezést is mint Rómában nem éppen általánosan használtat említi:

¹¹ A censori intézkedések egyébként nemcsak joghátrányt eredményeztek, de bizonyos társadalmi bojkottot is ki akartak váltani, mint Kaser mondja (Das altröm. ius. Göttingen, 1949. 62. 1.). Erre utal Cicero (Pro Cluent. 43. 120.).

¹² Pólay E.: A censori regimen morum és az ún. házi bírászkodás. Acta Univ. Szeged. Acta Jur. et. Pol. 1965. 8. 1. és Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom. Budapest, 1964. 91. és k. l.

¹³ Fr. Schulz: Die Geschichte der römischen Rechtswissenschaft, Weimar, 1961. 117. l.

¹⁴ Cato maior csak annyiban tekinthető jogi írónak, amennyiben *De agri cultura* c. munkájában egy — feltehetőleg ismeretlen jogász művéből átvett — formulagyűjteményt közöl tanácsul a mezőgazdák részére. Lásd A. Arcangelli: I'contratti agrari nel De agri cultura di Catone. St. di P. Zanzucchi. Pubbl. della Univ. del Sacro Cuore. Ser. 7. Vol. 1. Milano. 1927. 65. és k. i. — Ld. Maróti Egon: Cato és a „De agri cultura”. Bevezetés. Budapest, 1966. 5. és köv. l.

¹⁵ Ezek összegyűjtése E. Costa érdeme (lásd id. m. 210—220. l.).

„Sunt hic, inter se quos nunc credo dicere:

„Quaeso Hercle! Quid istuc est? Serviles nuptiae?”

Plautus tehát a római közeleményről szól Casina-komédiájának prológusában, amely szerinte mintegy megbotránkozva kérdezheti, hogy „micsoda beszéd ez?” — „rabszolgaházasság” — mintha azt mondaná a fejcsováló római: „ki hallott már ilyet”. Majd ezután tér rá Plautus annak közlésére, hogy ilyen „házasságok” azért szép számmal akadnak másutt, így görög földön, Carthagoban, sőt Itáliában is, mint pl. Apuliában. (Plaut. Casina pr. 67—74.)

Cato maior a rabszolga-majoros (*vilicus*) élettársát „*uxor*”-nak nevezi (De agri cult. 143.), de hogy a rabszolga „házastársának” ez általában bevett neve a római társadalomban ez időben nem volt, erre határozottan utal Plautus fenti szövegének folytatása, mely szerint:

„*Servine uxorem ducent, aut poscent sibi?*”

(Casina pr. 69.)

E kitételből az tűnik ki, hogy az „*uxorem ducere*”-aktus a rabszolgák közt Rómában még ténylegesen sem volt általános szokás, tehát az „*uxor*” elnevezés a rabszolanő-élettársra nézve sem volt állandó jellegű. Ezt a szót egyébként Plautus csak a görög földön játszódó komédiájának keretében használja:

„*Quando ego eam mecum rus uxorem abduxero?*”

(Casina I. 109.)

Varro az ilyen életviszony megjelölésére nem is használ külön kifejezést, hanem csak körülírja a rabszolgák egymás közti életközösségét (De re rust. 1. 17. 5.).

A „*contubernalis*” kifejezést használja a rabszolgaházasságok vonatkozásában az a több mint 30 db sírfelirat, amelyeket Apulia, Campania, Latium, Lucania, Sabinum, Samnium területéről gyűjtöttek össze a CIL (= Corpus Inscriptionum Latinarum) szerkesztői.¹⁶

E sírfeliratok jelentős része a császár-korból ered, mint a legtöbb sírfelirat. Erre utal a több feliraton szereplő *D M*, vagy *D M S* (= *Dis Manibus Sacrum*) rövidítés, amely kétségkívül azt jelzi, hogy e feliratok az i. sz. 1. század végétől keletkeztek,¹⁷ a feliratok egy részén azonban ez a kitétel hiányzik, s így feltételezhető, hogy köztük néhány olyan felirat is van, amely a későbbi köztársaság idejéből származik.

A Rómából származó, a rabszolgaházasságra utaló sírfeliratok közül csak egy használja a „*contubernalis coniunx*” (CIL VI. 2. 7287.) kitétel; e felirat minden kétséget kizárólag a császár-korból származik (a *D M* kitétel szerepel rajta), a többiek azonban — tekintet nélkül arra, hogy a császár-korból, vagy a köztársaság idejéből erednek, — ezt a kitétel nem használták, hanem következetesen a „*coniunx*”-kitétel alkalmazták a másik „házastárs” státu-

¹⁶ CIL IX. 313, 365, 419, 470, 762, 837, 881, 1020, 2180, 2507, 2608, 2682,

¹⁶ CIL IX. 313, 365, 419, 470, 762, 837, 881, 1020, 2180, 2507, 2608, 2682, 2686, 2741, 2745, 2753, 3057, 3190, 3763, 3875, 4010, 4821, 5817, továbbá X. 1. kötetből 217, 422, 756, 2564, 3084, 4319, 5297, 6336. — A fenti itáliai, továbbá a sardíniai sírfeliratokat E. Costa állította össze (Le nozze servili nel diritto romano. Arch. Giur. 42. (1889). 215. 1. 4. jz.).

¹⁷ F. Fremersdorf: Inschriften und Bildwerke aus röm. Zeit. Köln. 1956. 4. 1.

sára vonatkozó utalással (ti. hogy az a rabszolga volt-e, vagy szabad ember, esetleg a rabszolganő ura), vagy anélkül.¹⁸

A rabszolgaházasság megjelölésére tehát a preklasszikus korban egységes terminológia nem alakult ki. A rabszolgák közti együttélést „*serviles nuptiae*”-nak nevezhették, bár nem általánosan használt kifejezéssel, az élettársakat pedig akár mindketten rabszolgák voltak, akár kivételesen az egyik szabad volt, „*contubernales*”-nek, „*coniuges*”-nek, a feleséget esetleg „*uxor*”-nak.

3. További kérdés, hogy e „házasságok” általában csak rabszolgák között jöttek létre e korban, vagy az ősi erkölcsök háttérbeszorulása már olyan méreteket öltött, hogy a szabadok és rabszolgák házasságszerű együttélése is általánossá vált?

Plautus, Cato maior, Varro, — mint már említettük, — csak rabszolgák egymásközti házasságáról tesz említést. Ez persze távolról sem azt jelenti, hogy e korszakban a rabszolgaházasságoknak csak ez a formája létezett volna. A második pun háborútól kezdve az ősi római erkölcsök már jelentős mérfékben meglazultak, hiszen Cato maior a censura megszerzésekor erősen kikelt az elpuhultság, az erkölcstelen polgárok ellen, és vele együtt többen voltak, „akik látták, hogy az atyák erkölce hanyatlóban van” Plut., Cato maior 16.). Velleius Paterculus utal arra, hogy a proscriptiók idején a házközösségi, a családi fides teljesen felazult (2. 67.). Így valószínű, hogy ez időben már kezd elterjedni a szabadok és rabszolgák közötti együttélés, különösen egy szabad és egy rabszolganő együttélése formájában. Az általunk vizsgált sírfeliratanyagban azok között a feliratok között, amelyek feltehetőleg az i. sz. 1. század végét megelőzőleg keletkeztek, tehát esetleg a köztársaság idején, csupán kettőt találunk, amely arra utal, hogy a férj szabad ember, római polgár volt, a feleség pedig rabszolganő. E két felirat mindegyike Samniumból (Aesernia) való, s egyikben sem szerepel a „*D M*” rövidítés (CIL IX 2682. és 2686.):

„*Cn. Rullius Calais sexvir Aug (ustalis) sibi et Mariae Corinthidi contubernali) . . . . .*”

„*Lucilius L L successus quinq (uevir) colleg (ii) centonar (iorum) sibi et Fanniae Leae cont (ubernali) . . .*”

Az előbbi felirat „férje” „teljes” római névvel rendelkezik, de egyébként is *sexvir Augustalis*, tehát feltehetőleg római polgár, a másik *quinquevir*-e a foltozószakbók collegiumának, tehát nyilvánvalólag szabad ember, míg a „feleség” mindkét esetben rabszolganő. Az általunk vizsgált többi, s feltehetőleg a köztársasági korból maradt felirat inkább arra látszik utalni, hogy mindkét fél rabszolga volt.

Persze a vizsgált anyag meglehetősen szűk terjedelme mellett abból messzebbmenő következtetéseket nem vonhatunk le. Annyi azonban alappal

¹⁸ CIL VI 2. 4350, 4370, 4464, 5178, 5192, 5198, 5558, 5884, 6596, 8453/a, 11859, 12053. — Arra nézve, hogy mindkét fél rabszolga volt, jól utal a következő felirat: „*Chreste conservae et coniugi Geladus Anton. Drusi medicus chirurg. b. merenti fecit. Vixit annos XVII*” (CIL VI 2. 4350). Ezzel szemben a „*domino et coniugi bene merenti*” (CIL VI 2. 5453/a) kifejezően mutatja, hogy a rabszolganő-élettárs „férjének” állította a sírkövet, aki egyúttal tulajdonosa (ura) is volt. Magyar földön is találtak olyan síremléket, amelyen az azt felállító rabszolga „feleségét” (*coniugi carissimae*) említi. Ld. *Visky Károly*: A római magánjog nyomai a magyar földön talált római kori feliratos emlékeken. Jogtörténeti tanulmányok V. Budapest, 1983. 355. l.

feltehető, hogy e korban a szabadok és rabszolgák együttélése nem olyan általános, mint a császár-korban. Hogy azonban az ilyen együttélések száma egyre növekszik,¹⁹ erre alappal lehet következtetni Augustus egész családjogi törvényhozásából, amelynek alapvető célja volt a római házasságok szaporítása és ezen keresztül a római polgárság stagnáló, sőt fogyó létszámának emelése.

Összefoglalólag megállapítható, hogy a rabszolgák egymásközi együttélése a vizsgált korszakban általános volt, ami természetes is a rabszolgák e korban megnövekedett nagy létszáma következtében. Egyben az ősi római erkölcsök háttérbe szorulásával egyre inkább növekedni kezdett a szabadok és rabszolgák, főleg polgár és rabszolganó közti házasságszerű együttélések száma.

4. Kérdés, hogy a rabszolgák egymásközi ún. házasságkötése Rómában járt-e bizonyos külsőségekkel, volt-e e kapcsolatnak valami házasság-lát-szata?

Plautus erre nézve határozott tájékoztatást ad:

„*Sunt hic, inter se quos nunc credo dicere:
Quaeso Hercle! Quid istuc est? Serviles nuptiae?
Servine uxorem ducent, aut poscent sibi?
Novum attulerunt, quod fit nusquam gentium.
At ego aio, id fieri in Graecia et Carthagini,
Et hic in nostra terra, in Apulia,
Maioreque opere ibi serviles nuptiae,
Quam liberales etiam curari solent*”. (Casina prol. 67—74.)

A szövegrészből kitűnőleg Rómában a rabszolgák egymásközi együttélésével annyira nem törődtek, hogy ez együttélés létrejötte semmiféle formalitással nem járt, s ezért „rabszolgaházasságról” (= *serviles nuptiae*) beszélni Rómában szinte nevetséges. Ezzel szemben — jegyzi meg Plautus — Hellasban és Karthagóban, nemkülönben Itáliában is, így Apuliában szinte nagyobb gonddal kötik meg a rabszolgák „házasságát”, mint a szabadokét. Erdmann²⁰ rámutat arra, hogy egyes görög írók²¹ meg is indokolják e szokást azzal, hogy a rabszolgatartók szívesen vették az ilyen quasi-házasságokat, mert ez a rabszolgák születés útján való szaporulatát biztosította. A különbség görög föld és a késő köztársasági Róma közt természetesen abból adódik, hogy Görögországban soha sem volt a rabszolgaszerző háborúk híján olyan rabszolgabőség, mint Rómában e korban, s így ott a háznál is érdemes volt a rabszolgákat szaporítani és felnevelni.

A rabszolgaházasság megkötésével kapcsolatban két helyen is használja azonban Plautus az „*uxorem ducere*” kifejezést, ami a házasság formális létrehozására utal.

„*Quando ego eam mecum rus uxorem abduxero,
Rure incubabo, usque in praefectura mea*”
(Casina I. 109—110.).

„*Hercle hanc quidem nil tu amassis:*

¹⁹ N. A. Maskin (Augustus principatusa. Budapest, 1953. 339. l.) rámutat arra, hogy a köztársaság végén a válás, házasságon kívüli viszony megszokott jelenség, s a szabadon bocsátottakkal és rabszolganókkal való együttélést már senki sem ítéli el.

²⁰ W. Erdmann: Die Ehe im alten Griechenland. München, 1934. 189—190. l.

²¹ Xenophon, Occ. 9. 5. és Ps. Arist. Occ. 1. 5. Lásd Erdmann, id. m. 190. l. 4—5 jz.

*Mi haec desponsast: tibi si illa hodie nupserit,
Ego hanc continuo uxorem ducam"*
(Mil. glor. 3. 2. 1006.)

Kétségtelen ugyan, hogy a Casina-komédiában Plautus athéni, a Miles gloriosusban pedig ephesosi rabszolgákat szerepeltet, akiknél az „*uxorem ducere*” az életközösségnek külsőségekkel való létrehozását jelenti, ebből viszont arra lehet mégis következtetni, hogy bár a közvélemény Rómában a rabszolgák egymásközi „házasságát” figyelemre nem méltatta, nem volt teljesen kizárt ez életközösség létrehozásának bizonyos külső jelzése. Nem vitatható, hogy Plautus ismerte a görög, ill. hellenisztikus viszonyokat, hiszen görög minták után írta vígjátékait, azonban aligha képzelhető el, hogy a római életviszonyok ismeretétől teljesen függetleníteni tudta volna magát írásaiban.²² Cato maior a rabszolgánő élettárs esetében szintén „*uxor*”-ról beszél.

Emellett feltehetőleg az i. sz. 1. század végét megelőzőleg keletkezett sír feliratok is többször használják a *coniunx*, ill. *contubernalis coniunx* kifejezést, ami a Plautus soraiból vont következtetésekkel együtt megengedhetővé teszi annak megállapítását, hogy bár Rómában a rabszolgák egymásközi ún. házasságával a preklasszikus kor római társadalma általában nem törődött, azonban bizonyos esetekben, Itália bizonyos részeiben (pl. Apuliában) mégis rendszeresen szokásban lehetett e rabszolgaházasságok megkötésének külső jelekkel való rögzítése.

5. További kérdés persze az, hogy mely rabszolgaházasságok voltak azok, amelyek a rabszolgatartók részéről különösebben figyelmet érdemeltek, s amelyeknél így feltehetőleg — ha Itália azon vidékén ez egyébként nem is volt szokásban — az életközösség létrehozásának különösebb jelentőséget tulajdonítva, azt esetleg külsőleg is jelezték?

Cato maior közgazdasági művében (143) a következőket mondja egy rabszolga-majorossal (*vilicus*) kapcsolatban:

„*si eam tibi dominus dederit uxorem, ea esto contentus, ea te metuat...*”

Itt tehát arról van szó, hogy indokolt, hogy a rabszolgatartó majorosa részére feleségről (*uxor*) gondoskodják, s a majoros elégedjen meg azzal az egy asszonnyal, az pedig tisztelje őt.

Igen érdekes, amit Varro mond hasonló kérdéssel kapcsolatban:

„*Neque eiusdem nationis plures parandos esse: ex eo enim potissimum solere offensiones domesticas fieri. Praefectos alacriores faciendum praemiis dandaque opera ut habeant peculium et coniunctas conservas e quibus habeant filios. Eo enim fiunt firmiores ac coniunctiores fundo.*” (De re rust. 1. 17. 5.).

Itt az író arra mutat rá, hogy a különböző nemzetiségű rabszolgákat ne tartsa a rabszolgatartó egy csoportban, mert az melegágya lehet a rabszolga-felkelésnek. Fontos viszont, hogy a legbuzgóbb rabszolgákat jutalmazták, módot adjanak nekik uraik, hogy családot alapíthassanak, s így gyermekeik legyenek. Ez esetben ui. erősebben fognak ragaszkodni uruk földjéhez.

Igaz, hogy már a klasszikus kor elején, mégis a preklasszikus korhoz közel, a principatus első századában hasonlólt olvasunk Columella művében:

²² Igen találóan mondja Csíky Gergely, Plautus vígjátékainak magyar műfordítója, hogy „Plautus összekeverte a görög és római vonásokat, a görög palást alatt római embereket léptetett fel, s a görög színhelyen saját környezetének alakjait és viszonyait rajzolta” (Plautus vígjátékai. Budapest. 1885. I. k. 9. 1.).

„Sed qualicumque vilico contubernalis muliere adsignanda est quae et contineat eum et in quibusdam rebus tamen adiuvet” (Res rust. 1. 8. 5.)

Nero kortársa itt szintén azt a tanácsot adja a földbirtokosoknak, amit Cato maior és Varro, hogy a vilicusnak feleséget adjanak, tehát egy rabszolgánövel házassítsák össze őt, aki segítségére legyen neki.

Nem hagyható emellett figyelmen kívül a Scaevolától származó, a rabszolgák egymás közti házasságáról szóló forráshelyek közül kettő (D. 32. 41. 5.—40. 5. 41. 15.):

„Concubinae inter cetera his verbis legaverat: fundum in Appia eum vilico suo et contubernali eius, filiis dari volo.”

„Severus vilicus et Victorina vilica, Severi contubernalis... liberi sunt.”

Mindkét forráshely a vilicus-rabszolgáról, s annak ugyancsak rabszolgasorban levő feleségéről szól. Az előbbi esetben egy római polgár concubinájának hagyományozza telkét annak vilicusával, s a vilicus egész családjával együtt, hogy meg ne bontsa a rabszolgafamiliát, a másik esetben viszont valaki vilicusát és annak feleségét halála esetére együtt szabadítja fel.²³

A fentiekből kitűnőleg a római rabszolgatartók a vilicusnak — akit nevezhetünk ma majorosnak, intézőnek, aki legtöbb esetben, bár maga is rabszolga volt, a rabszolgatartó által biztosított különböző előnyökben részesülő rabszolgahajcsár lehetett — biztosították a tényleges családalapítás lehetőségét, s természetesen az ehhez szükséges anyagi feltételeket, hogy ezzel biztosítsák maguk számára a vilicus hűségét, s azt, hogy az rabszolgatársainak keménykezü felügyelője és azokkal szemben a rabszolgatartó besúgója legyen.

6. Az idézett forrásokból kitűnőleg a többi rabszolgák vonatkozásában Róma uralkodó osztálya még ezt a tényleges együttélést sem vette tudomásul.

Plautus egy helyütt a következőket mondja:

„Quid? nutrici non missurus quicquam, quae vernas alit.” (Mil. glor. 3. 699.).

A kérdéses szöveg arról szól, hogy a férjével veszekedő asszony felsorolja, hogy új évre kiket kellene megajándékozni. Ezek közt említi a dajkát, akinek szintén ajándékot kellene küldeni, hiszen a házi rabszolgák gyermekeit szoptatta. Itt egy szabad nőről van szó, akinek házi rabszolgák gyermekeit táplálás céljából odaadják. Ez más szóval azt jelenti, hogy a rabszolgánöknek dolgoznia kell, gyermekét nem szoptathatja, azt így elveszik tőle, dajkának adják, hiszen a gyermek is érték, a rabszolgatartó jószága. Ebből — annak ellenére, hogy itt formailag Ephesosban játszódó komédiáról van szó — kitűnik a római társadalom általános felfogása a rabszolga-familiáról. A gyermeket elveszik anyjától, s ebből következik, hogy a rabszolgatartó, ha csak nem a vilicus családjáról, vagy más kivételes esetről van szó, nem törődik azokkal a kapcsolatokkal, amelyek egy rabszolga és rabszolgánő tényleges együttélése folytán előállanak. Nincsen férj és feleség, szülő és gyermek, csak az úr és jószága, a rabszolga létezik. Ez jut kifejezésre Plautus egy másik színdarabjában (Captivi 3. 574.):

„Quem patrem, qui servus est?”

ahol is a költő azt juttatja kifejezésre, hogy korának felfogása szerint a rab-

²³ Téves Leonhard (Contub. RE 7. félk. 1164) az a D. 35. 1. 81. pr.-ra alapított nézete, hogy a férj felszabadítása a nő felszabadulását magával vonja. Paulus itt csak egy végrendelet értelmezéséről, s nem valamilyen jogszabályról szól. — A vilicusról ld. Maróti Egon: Az itáliai mezőgazdasági árutertermelés kibontakozása. Budapest, 1981. 180. és köv. 1.

szolgának nincsen apja, tehát vérokonsági kapcsolatai figyelmen kívül maradnak.

A *Plautus-korabeli római uralkodó osztály felfogása szerint tehát a rabszolgák egymás közti házassága a rabszolgartartóra nézve semmit sem jelenthet: e felfogás azt még mint ténylegességet sem ismeri el (kivéve az említett kivételes eseteket).*

7. Az idézett forrásokból kitűnőleg a rabszolgartartó társadalom szempontjából jelentősebb rabszolgáknak (*vilicus*) egymás közti házasságát az uralkodó osztály mint tényleges állapotot elismerte, sőt, támogatta, s azokhoz a rabszolgartartó legjobb belátása szerint tényleges következményeket is fűzött (pl. az ilyen rabszolgafamilia ne bontassék szét eladás, vagy felaszabadítás által), egyébként azonban a rabszolgák egymás közti házasságát még mint ténylegességet sem vette tudomásul. Ami viszont a vegyes rabszolgaházasságokat illette, itt teljesen a szabad félnek, vagy ha a rabszolgafél nem az ő tulajdonában állott, az ő rabszolgartartójának önkényére volt bízva, hogy ténylegesen elismeri-e ezt a kapcsolatot, vagyis a másik felet házastársaként kezeli, ill. eituri-e, hogy az ő rabszolgája és egy másnemű szabad ember házasság-szerű együttélést folytasson.

Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy a sokszor még tényleges állapotként sem kezelt rabszolgaházassághoz semmiféle jogi hatás sem fűződhetett. Mégis megkockáztatható az a feltevés, hogy a rabszolgasorban keletkezett vérokonság, amelyet a későbbi források „*cognatio servilis*” néven említenek, a felszabadítás esetén szabad személyek között házassági akadályt képezhetett talán már a legrégebb korban is. Erre látszik utalni Pomponius egy szöveghelye (D. 23. 2. 8.); mely szerint:

„*Libertinus libertinam matrem, aut sororem uxorem ducere non potest, quia hoc ius moribus, non legibus introductum est.*”²⁴

E szerint a felszabadított férfi ugyancsak felszabadított anyját, vagy nővérét feleségül nem veheti, éppúgy, mintha szabadon születtek volna; majd Pomponius hozzáteszi, hogy ezt a szabályt nem törvény, hanem az ősi szokásjog tartalmazza. Hogy itt a mosnak szokásjog-értelmét kell tulajdonítanunk, természetesnek látszik abból, hogy „*hoc ius ... introductum est moribus, non legibus*”, azaz, ezt a jogszabályt a szokás vezette be. Ebből viszont következik, hogy a libertusoknak és libertáknak a rabszolgaságuk idején keletkezett vérokonsága ősi idők óta akadályát képezte felszabadulásuk után az általuk kötendő házasságnak, annak vérfertőző volta következtében, hiszen ez még a *mores maiorum*-ra vezethető vissza Pomponius szerint.

Persze rögtön felvetődik a kérdés, hogy az ilyen, rabszolgák között keletkezett vérokonság a rabszolgartartók által részben ténylegesen elismert, részben figyelmen kívül hagyott tiszta rabszolgaházasságok, ill. vegyes házasságok akadályát képezhette-e?

*Beauchet*²⁵ és az ő nyomán *Erdmann*²⁶ arra az álláspontra helyezkednek,

²⁴ A szövegnek „*quia ... est*” részét *G. Beseler* (SZ 45 (1925) 442. l.) interpolációs hozzáfűggesztésnek tartja. Kétségtelen, hogy e szövegrésznek bizonyos magyarázó jellege erre látszik utalni, *S. Perozzi* (Istituzioni di diritto romano,² Roma, 1928. l. k. 201. l. 3. jz.) ezzel szemben az egész szöveget eredetinek minősíti. Nézetünk szerint az utóbbi felfogás helytállóbbnak látszik, mert az említett szövegrész a legszervezebb egységben van a szöveg előző részeivel, s a szabályhoz a magyarázat szinte odakívánkozik.

²⁵ *L. Beauchet*: Histoire du droit privé de la république athénienne. Paris. 1897. 2. k. 452. l.

²⁶ *Erdmann*, id. m. 190. l.

hogy a rabszolgaházasságoknál ez a ténylegesen fennálló vérrokonság görög földön nem volt teljesen figyelmen kívül hagyható.

A pomponiusi szöveghelyből — bár a klasszikus korban, mint később látni fogjuk, a jogszabályok valamilyen csekély mértékben érintik a rabszolgaházasságokat — az argumentum a contrario folytán az látszik kitűnni, hogy e téren a vérrokonságnak semmiféle jelentősége nincs, s a rabszolgák közül azok létesíthetnek egymással házasságszerű együttlélést, akik csak akarnak, hiszen a rabszolgatartó úgy sem veszi azt figyelembe. Ezt látszik megerősíteni Plautus is, aki szerint a rabszolgának nem lehet apja (Capt. 3. 574.). Persze más lehetett a tényleges helyzet azoknál a rabszolgaházasságoknál, amelyek a rabszolgatartó szempontjából jelentősek voltak, tehát pl. a vilicus-rabszolga, s egy rabszolgánő házasságánál, ahol a vérfertőzéses kapcsolatot — ha az nyilván való volt — a rabszolgatartó nem engedélyezhette, hiszen ez társadalmilag visszatetszést keltett volna. S ugyanez lehetett a helyzet egy szabad ember és egy rabszolga házassága esetében is, ahol is a társadalom rosszalló ítélete még sokkal erőteljesebben juthatott kifejezésre, mint az előbbi esetben. U. i. ha a köztársaság végén, ill. a principátus elején nem is volt megbotránkoztató már a közvélemény szemében ilyen házasságszerű viszony, de ha az vérfertőzést is jelentett a maga tényleges értelmében, úgy feltétlenül társadalmi bojkottot²⁷ eredményezhetett a római polgárral szemben, különösen, ha az a szenatori, vagy lovagi rendhez tartozott.²⁸

Emellett a rabszolgák egymás közti vérrokonságának legalább is tényleges elismerése tekintetében a köztársaság legvégén bizonyos fejlődés jelentkezik. Plautus még — mint említettük — a következőket mondja:

„*Quem patrem, qui servus est*” (Capt. 3. 574.),

ami utalás arra, hogy a rabszolgának apja, tehát általában vérrokona nem lehet. Ezzel szemben a több mint egy évszázaddal később, a köztársaság és principátus korának mezsgyéjén élt Varro, a következőket mondja tanácsként a különböző nemzetiségekhez tartozó rabszolgákkal való helyes bánásmódról szólván:

„*Propter has cognationes Epiroticae familiae sunt illustriores ac cariores*” (De re rust. 1. 17. 5.),

amivel lényegében azt kívánja kifejezésre juttatni az idézett textust megelőző szöveggel együtt, hogy ha a legbuzgóbb rabszolgáknak módot adunk a családalapításra, ezek a földhöz (s így nyilván a gazdához is) jobban fognak ragaszkodni, tehát ezek lesznek legmegbízhatóbb eszközei a rabszolgatartónak a többi rabszolgával szemben. Ehhez azután a fentiekben hozzáfűzi, hogy különösen célszerű az epirusi rabszolgáknak ilyen lehetőséget adni, s itt beszél azok familiájáról és az ő cognatiójukról.

A köztársaságkori s az e korra utaló forrásokból kitűnőleg megállapítható tehát, hogy a preklasszikus korban a rabszolgasághoz semmiféle joghatás nem fűződött közvetlenül, közvetetten pedig az, hogy a *servilis cognatio* a felszabadítottak között házassági akadályt jelentett. Egyebekben az uralkodó osztály a tiszta rabszolgaházasságot még mint ténylegességet sem

²⁷ Kaser, Altröm. ius 62. 1.

²⁸ A censori *regimen morum* Cato maior Livius (39. 42. 6.) által idézett kijelentéseiből, valamint Dio Cassius (52. 21.) feljegyzéseiből kitűnőleg lényegében a szenátorokra és lovgarendűekre vonatkozott. Lásd Pólay: A censori regimen morum, 20. 24. 1. — *Maskin* (Augustus 341. 1.) rámutat arra, hogy a *lex Julia de maritandis ordinibus* lényegében a szenatori és lovgarendűekre vonatkozott.

ismerte el általában,²⁹ csak olyan esetekben, amikor az reá nézve jelentős volt, s csupán a köztársaság vége felé kezdenek a rabszolgák közti vérrokon-ságról, rabszolgacsaládról szólni. A vegyes rabszolgházasságok (polgár és rabszolga közt) létét viszont az uralkodó osztály az ősi római erkölcsök el-avulása folytán általában tudomásul kellett, hogy vegye, hiszen itt követke-zetesen római polgárt személyében érintő életviszonyról volt szó.³⁰

8. Vizsgáljuk meg ezek után a preklasszikus kornak, azaz az árutermelő római rabszolgaság virágkorának termelési viszonyait, s ezek keretében a rabszolgházasságok kérdését.

Az árutermelő rabszolgaság virágkorát a nagy rabszolgabőség jellemzi, amely lényegében Julius Caesar koráig egyre fokozódik, s csak a polgár-háborúk jelentenek ebben némi törést. E korszakban a rabszolgamunkának többek között két sajátossága van:

az egyik az, hogy a termelés növelését e korban még döntően a rab-szolgák számának növelése biztosítja,

a másik az, hogy még nincsen különösebben szükség a rabszolga egyéni munkakedvének fokozására, a rabszolgával való emberségesebb bánásmód útján, mert sokkal célszerűbb a rabszolgából rövid idő alatt teljes energiáját kisajtolni, mert így vételára sokkal hamarabb amortizálódik, s a csökkenő rabszolgaárak mellett az egyik pusztulása esetén utóbb olcsóbb rabszolga ál-lítható az elpusztult helyébe.

E megállapítások természetesen az üzemekben csoportosan dolgozó rab-szolgákra (rabszolganőkre) vonatkozik, s nem a kivételes helyzetben levő, szintén a rabszolga státusában élő rabszolgafelügyelőkre, üzemezőkre, vagy a háztartásban segédkező, s az úr kényelmét szolgáló, jobb viszonyok közt élő rabszolgákra.

A tiszta rabszolgházasságok akár csak tényleges intézményként való el-ismerése az uralkodó osztály által e rabszolgák szomorú helyzetének enyhít-ését, a velük való emberibb bánásmódot jelentette volna, ami munkakedvük növelésével, s családalapításuk folytán nagyobb szaporodásukkal járt volna. Ezek egyikére sem volt különösebben szüksége a rabszolgatartónak a nagy rabszolgabőség idején, mert

a rabszolga munkakedvének növelésére nem volt szükség a munka ter-

²⁹ Ellenkezőleg *Orestano* (id. m. 319. 1.), aki szerint már a köztársaság idején elismerték a tiszta rabszolgházasságot, mint ténylegességet általában. A vegyes házasság megítélése — mint *E. M. Stajerman* (Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der röm. Republik. Wiesbaden, 1969, 175.) — természetesen már más volt e kor-ban. A köztársaság késői korában már fontosnak tartották a rabszolgát ilyen „há-zasság” (ti. rabszolganővel) által munkájához kötni (Kulturgeschichte der Antike. 2. Rom. Szerk. R. Müller. Berlin. 1978. 141. 1.).

³⁰ A polgárok házasságban való élése, s így a teljes jogú ivadékok, tehát a polgárok új nemzedékének szaporítása mellett lép fel a preklasszikus korban — mint már említettük — *Cato maior*, *Q. Metellus Macedonius censor* (Gell. 1. 6. 1—2.), *Cicero* (De leg. 3. 3. 7.), s ezzel mintegy elítélik a vegyes rabszolgházassá-gokat, a közvélemény előtt azonban a censorok regimen moruma, „ein Sittenger-richt — über alle Bürger mit dem Bauernpathos Catos passte nicht mehr zu der Zivili-sation des Weltreiches”, s így a közvélemény eltűri, sőt, elismeri a vegyes rab-szolgházasságok létét, amelyek ellen a principatus idején már nem lelegendő a censori regimen morum útján fellépni. Ehhez a közvélemény előtt népszerűtlen augusztusi családjogi törvényhozás kellett. *Suetonius* írja azonban, hogy a lovagok igyekeztek a törvényeket kijátszani (Suet. Aug. 34.). Augustus törvényhozása tehát nem tükrözte a széles uralkodó rétegek véleményét.

melékenyebbé tétele céljából, ui. a munkakedvet növelő eszközök a rabszolgatartónak többre kerültek volna, mint a piacon az egyre nagyobb kínálat folytán egyre olcsóbban megvásárolható új rabszolgák, akiknek a végsőikig való kizsákmányolásával anyagilag jobban járt.

A rabszolgák házasságkötés után való szaporítása sem volt kifizetődő, mert az i. e. 2. században a piacon vett rabszolga vételára lényegesen alacsonyabb volt, mint amennyibe egy háznál született rabszolgagyermek felnevelése került.³¹

Az üzemi rabszolgák közt a rabszolgaházasság tudomásul vétele, elismerése a rabszolgatartó, s így általában a római társadalom uralkodó rétege részéről az adott termelési viszonyok között tehát indokolatlan volt. Természetesen más volt a helyzet a rabszolgaállapotú rabszolgafelügyelők, majorosok (*vilicus*), a rabszolgatartóhoz különösen hű, a munkában igen buzgó, valamint a rabszolgatartó személye körül alkalmazott, kivételezett helyzetű rabszolgáknál, akiknek házasságyszerű életközösségét elismerni a rabszolgatartónak elemi érdeke volt, hiszen ezzel tudta magához láncolni a rabszolgát, annak hűségét továbbra is biztosítani, azt saját kezében feltétlenül engedelmes eszközzé, szerencsétlen sorstársainak árulójává tenni. Ezek a rabszolgák tehát jó viszonyok közt éltek, hiszen csak így magyarázható az általunk vizsgált feliratos anyag, mely szerint a rabszolgaférj „érdemes, nagyon kedves *contubernalis* feleségének” (vagy fordítva)³² sokszor nem is egyszerű sírkövet emeltetett. Ezt csak megfelelő anyagi körülmények között élő kivételezett rabszolgák tehették. A kőfejtők, fakitermelő üzemek fáradt rabszolgái egy gödörbe, jeltelenül elkaparva fejezték be életüket.³³

Ami a vegyes rabszolgaházasságokat illeti, itt más volt a helyzet. A római polgár (vagy e korban valószínűleg egész kivételesen polgárnő), vagy kifejezetten együttélés céljára vásárolt magának élettársat, vagy a házi rabszolgák közül választott illet, vagy az üzemi rabszolgákból, úgy hogy azt rendszerint kiemelte eddigi nehéz körülményei közül, s házába vitte. Némileg más lehetett a helyzet, ha idegen rabszolgával lépett életközösségre, de valószínű, hogy itt is többnyire házi rabszolgákról volt szó. A szabad emberek rabszolgaélettársának általában aligha lehetett szerepe közvetlenül a termelésben, s így a római rabszolgamunka-rendszer szempontjából közömbös volt, hogy egy római polgár rabszolanővel (kivételesen fordítva) házasságyszerű életközösségben él. S hogy ezeket az életközösségeket a rabszolgatartó társadalom uralkodó osztálya valóban elismerte, mint ténylegességet, mutatják azok a feltehetőleg a köztársasági időkből származó sírfeliratok,³⁴ amelyek bizonyos érzelmi momentumot is kifejezésre juttatnak szövegükben (*coniugi — contubernali suo (a) bene merenti*). Római polgárnak, vagy római polgár részére ilyen sírkövet csak a társadalom, a közzvélemény hallgatólagos jóváhagyása mellett lehetett állítani.

³¹ N. A. Maskin: Az ókori Róma története. Budapest, 1951. 160. l.

³² CIL IX. 4010. és X. 1. 422.

³³ Nem indokoltak tehát *Leicht* (id. m. 308. l.) elérékenyült szavai, melyekben az ilyen megható szövegű sírköveket állító rabszolgák vagy rabszolanők szomorú sorsát siratja. A felek különös gyöngédségének, egymás iránti megható szeretetének a lehetősége minden rabszolgaházasságban nyilvánvalólag megvolt, de milyen kevesen voltak azok, akik elvesztett házastársuk iránti érzelmeiknek egy sírfelirat formájában is kifejezést adhattak. A római columbariumok sírfeliratai között elenyészően csekély százalékban jelentkezik a rabszolgaházasságok sírkövei.

³⁴ A „D M” (= *Dis Manibus*) kitétel, amely csak az i. sz. 1. század második felétől szokásos, nem szerepel e feliratokon.

9. A rabszolgaházasság tehát a preklasszikus korban is teljesen a *ius* területén kívül jelentkező életviszony, amelyet mint csupán ténylegességet is a rabszolgatartó társadalom csak azokban az esetekben ismert el, amelyeknek elismeréséhez különösebb érdeke fűződik. A vegyes rabszolgaházasságok tekintetében a helyzet a régi jog korszakához képest annyiban változott, hogy azok most már gyakorlatilag a *mos* területén is kívül esnek, miután a *mos* normáit korábban hatékonyan érvényesítő censorok nem tudnak a vegyes rabszolgaházasságot ténylegességgént tudomásul vevő közvéleménnyel szemben kellő súllyal fellépni.³⁵ Az egyetlen közvetett kapcsolatot a *ius* területe és a rabszolgaházasság, mint pusztán ténylegesség közt az a jogszabály jelenti, mely szerint a *servilis cognatio* bizonyos fokon a libertinusok, tehát nem a rabszolgák közt, házassági akadályt jelent.

III. A RABSZOLGAHÁZASSÁG A KLASSZIKUS JOGBAN

1. A rabszolgaházassággal kapcsolatos jogszabályok

1. Míg a régi jog és a preklasszikus jog korszakában a rabszolgaházasságokra, legyenek bár azok tiszta, vagy vegyes rabszolgaházasságok, lényegében közvetlenül semmiféle jogszabály nem vonatkozott, a klasszikus korban megjelennek az első jogszabályok, amelyek ezzel az életviszonnyal megengedőleg, vagy tiltólag foglalkoznak. Ez persze nem jelenti azt, hogy ezzel a rabszolgaházasság jogintézménnyé lesz, de annyit feltétlenül, hogy bizonyos mértékben a *ius* területére kerül, legalábbis olyan értelemben, hogy a jogszabályokban helyet kap az erre az életviszonyra vonatkozó néhány jogi norma. Alapvető feladatunk annak a kérdésnek eldöntése, hogy mennyiben vált a klasszikus korban a rabszolgaházasság a római birodalmi jog intézményévé, s milyen tényezők eredményezték azt, hogy e pusztán ténylegesség és a birodalmi jog rendszere között közeledés álljon be.

2. A rabszolgaházasság kérdésével — most közömbös, hogy közvetve, vagy közvetlenül, megengedőleg, vagy tiltólag — néhány vonatkozásban mind a klasszikus kor jogtudománya, mind pedig a principátus törvényhozása foglalkozik. Vizsgáljuk meg először a rabszolgaházasság kérdését a klasszikus jogtudomány tükrében.

a) A *servilis cognatio*, mint házassági akadály — mint fentebb említettük — Pomponius szerint már a *mores maiorum* értelmében érvényesült a felszabadítottak közt (D. 23. 2. 2.), tehát a jogszabály itt közvetve érinti a rabszolgaházasságot. — Paulus valamivel szélesebb körben szól a *cognatio servilis*ről, mint házassági akadályról:

„*Igitur suam matrem manumissus non ducet uxorem. Tantum iuris est et in sorore et sororis filia. Idem e contrario dicendum est, ut pater filiam non possit ducere, si ex servitute manumissi sint, etsi dubitetur patrem eum esse*” (D. 23. 2. 14. 2.).

³⁵ Cicero is világosan látja, hogy a vegyes rabszolgaházasságok ellen fellépni, közelebbről a római polgárokat római házasságban való élésre szorítani csak a törvényhozás eszközével lehet már (erre a censori *regimen morum* már elégtelen), midőn a következő szavakat intézi Julius Caesarhoz: „*Omnia sunt excitanda tibi C. Caesar, uni, quae iacere sentis belli ipsius impetu quod necesse fuit, perculsa atque prostrata: constituenda iudicia, revocanda fides, comprimendae libidines, propaganda soboles. Omnia quae dilapsa iam fluxerint, severis legibus vincienda sunt.*” (Pro Marcello 8. 23.).

Míg Pomponius szerint oldalágon csak testvérekig bezárólag érvényesül a rabszolgakori rokonság, mint házassági akadály, addig Paulus szerint valószínűleg a testvér és tervérének vérszínti leszármazója tekintetében is. Ez a határozatlanság vetülete annak a bizonytalanságnak, ami a szabadon születettek vonatkozásában e tekintetben fennállott.³⁶

A principátus I. századában élt Labeo, szemben Plautus-szal, aki nem ismeri el, hogy a rabszolgának jogi értelemben apja lehet (Capt. 3. 574.), s Varroval, ak csak nagyon halványan utal a rabszolgák familiájára, és köztük fennálló cognatióra (De re rust. 1. 17. 5.), már határozottan a következőket mondja:

„Parentes etiam eos accipi — Labeo existimat — qui in servitute susceperunt” (D. 2. 4. 4. 3.).

Természetesen itt is, mint annál a szabálynál, hogy a *servilis cognatio* a felszabadítottak közt házassági akadályt képez, a rabszolgakori *cognatio* felszabadulás utáni aktualizálódásáról van szó, s nem a rabszolgakori állapotról. Mégis úgy érezzük, hogy Labeo legalábbis egy lépést előre lépett, s így eszmei előkészítője annak a folyamatnak, amely a posztklasszikus korban már a rabszolgacsalád bizonyos körülmények közt való szétszakíthatatlanságának kivánalmát jogszabályban rögzíti (C. 3. 38. 11.). Egyébként azt, hogy a klasszikus kor Plautus-szal szemben már elismeri, hogy magának a rabszolgának rabszolgasága idejében is lehet rokonsága, Paulus határozottan ki mondja:

„Non parcius his nominibus, id est cognatorum, etiam in servis; itaque partentes et filios fratresque etiam servorum dicimus” (D. 38. 10. 10. 5.), ezt azonban csak ténylegesen érti, nem jogilag. Félreértések elkerülése céljából ui. rögtön hozzáteszi:

„Sed ad leges serviles cognationes non pertinent” (D. 38. 10. 10. 5.), amivel lényegében azt juttatja kifejezésre, hogy ténylegesen már általában elismerik a rabszolga családi, rokoni kapcsolatát most már rabszolgasága idején is, de ezekhez addig míg valaki rabszolga, jogi hatás nem fűződhet.

A *cognatio servilis*hez a felszabadulás után fűződő második jogi hatás az, hogy a rabszolgaházasságból származó gyermekek szüleiket perbe nem hívhatják.³⁷ Az *in ius vocatio* ilyen irányú tilalmára Ulpianus a következőkben utal:

„Praetor ait: parentem, patronum, patronam, liberos, parentes, patroni, patronae in ius sine permissu meo ne quis vocet,” (D. 2. 4. 4. 1.), majd magyarázatképpen Labeo véleménye alapján hozzáteszi:

„Parentes etiam eos accipi Labeo existimat, qui in servitute susceperunt.” (D. 2. 4. 4. 3.).

Természetesen itt is a *servilis cognatio* olyan jogi hatásáról van szó, amely csak a felszabadítás után aktualizálódik.

Foti³⁸ ezt a forráshelyet szűkítőleg értelmezi, amennyiben megállapítja, hogy e szerint a rabszolgaházasságból származó gyermek anyját perbe nem hívhatja. A nevezett figyelmen kívül hagyja azt, hogy az idézett szövegben a praetor a „parentem” szót használja, nem pedig a „matrem”-et, s Ulpianus Labeo nyomán a „parentes” szó értelmét magyarázza a rabszolgák vonatkozá-

³⁶ Kaser: RPR I.² 316. l. — Kunkel, RE. 14. k. 2266. — Foti id. m. 769. — Justinianusnál ismét csak a rabszolgakori egyenesági és testvéri *cognatio* jelent házassági akadályt. (Inst. 1. 10. 10.)

³⁷ Foti id. m. 769. l. — Kaser: RPR I.² 350. 351. l.

³⁸ Foti id. m. 769. l.

sában. Megtévesztő számára nyilvánvalólag az lehet, hogy a szövegben a továbbiakban Ulpianus azt mondja, hogy „*nec tamen, ut Severus dicebat, ad solos iustos liberos, sed et si vulgo quaesitus sit filius, matrem in ius non vocabit*” (D. 2. 4. 4. 3.), itt azonban házasságon kívül született *vulgo quaesitus*-ról van szó, akinek apja nem ismeretes, s így az ő esetében a *parens* természetszerűleg csak az anyára vonatkozhat.

E szabály, mely szerint a gyermek szülőjét perbe nem hívhatja, nyilván még a köztársaság végén képződött ki a praetor edictumában, hiszen a praetori edictum anyagának véglegződését a tudomány e korszakra teszi,³⁹ a vita azonban, hogy a felszabadítottak között rabszolgaságuk idején keletkezett gyermeki és szülői viszony jogi relevanciával bír-e vagy sem, nyilván csak a principátus elején alakul ki, s ezt Labeo véleménye dönti el.

Egyetlen jogi hatása van a rabszolgakori vérrokonságnak e korszakban, amely már az érintettek rabszolgastátusa idején aktualizálódik, éspedig az, hogy a *servilis cognatio iusta causa manumissionis*-nak minősül.⁴⁰

A klasszikus kor második századában élt Gaius a *lex Aelia Sentia* magyarázata keretében utal a törvény arra, hogy a tilalmára, mely szerint 30 évesnél fiatalabb rabszolga csak valamely *iusta causa* esetében szabadítható fel, amely a *consilium*⁴¹ előtt bizonyítandó. A felszabadítás *iusta causáinak* eseteit valószínűleg nem a *lex Aelia Sentia* adja, hanem a jogtudomány dolgozza ki, s ezeket közli Gaius az alábbiakban:

„*Iusta autem causa manumissionis est, veluti si quis filium filiamve aut fratrem sororemve naturalem . . . manumittat* (1. 19.),

azaz, a felszabadítás *iusta causájának* tekintendő az a *cognatio*, amely a rabszolgatartó és rabszolganőtől született gyermeke, vagy atyjának rabszolganőtől született fia vagy lánya, tehát testvére, vagy nővére között fennáll. Ez esetben általában vegyes rabszolgaházasságból keletkezett vérrokonságról van szó, tehát arról, hogy a rabszolgatartó rabszolganőjével élt életközösségben, vagy annak apja élt így, minek következtében a gyermek, aki anyja jogállását követi, rabszolga lett. Persze elképzelhető volt az a sokkal ritkább eset is, hogy pl. a tiszta rabszolgaházasságban élő férjet szabadítja fel a rabszolgatartó, s neki hagyja egyúttal — rendszerint végrendeleti úton — gyermekét, akit azután ő szabadít fel.

Nem tartozik a *servilis cognatio* kérdéskörébe, de a *iusta causa manumissionis* okainak Gaius általi felsorolása folytán itt említendő meg Gaius következő kitétele:

„*Iusta autem causa manumissionis est, veluti si quis . . . ancillam matrimonii causa apud consilium manumittat*” (1. 19.).

Itt két változat volt elképzelhető: vagy az, hogy a rabszolgatartó még nem kötött un. rabszolgaházasságot rabnőjével, s azt csak felszabadulása után kívánja feleségül venni, ami nyilván ritka eset volt, vagy az, hogy a római polgár rabszolganő-élettársát szabadítja fel, persze civiljogi módon, hogy azal római házasságot kössön.

³⁹ Cicero mondja, mint kora véleményét: „*Qui plurimum tribuunt edicto, praetoris edictum legem annuam dicunt esse*” (In Verr. Act. II. 1. 42. 109.), amiből nyilvánvaló, hogy a praetori jogképző munka Cicero idején már befejeződött. — R. Sohm—L. Mitteis—L. Wenger: Institutionen des röm. Rechts. München—Leipzig. 1931. 86. l. — Pólay A praetor szerepe a római magánjog fejlődésében. Miskolc, 1944. 94—95. l. — W. Kunkel: Römische Rechtsgeschichte.⁴ Weimar 1964. 89. l. és F. Wieacker: Vom röm. Recht. Der Praetor, Stuttgart, 1961. 121. l.

⁴⁰ Foti id. m. 769. l.

⁴¹ Kaser: RPR I.² 297. l.

b) A rabszolga házasságtörés miatt — amennyiben az úgy ment végbe, hogy ő egy matrimonium legitimumban élő szabad nő házasságtörésében partnerként szerepelt — vád alá helyezhető⁴² Ulpianus szerint:

„*Servos quoque adulterii posse accusari, nulla dubitatio est*” (D. 48. 2. 5.).

Ez a tétel annyira nem volt vitás, hogy csak azok tagadták az *accusatio* lehetőségét, akik a szabad emberek *adulterium* miatt való vád alá helyezésének lehetőségét is tagadták (D. 48. 2. 5.).

Ha azonban szabad ember *contubernalis*-házasságban élő idegen rabszolgánóval követett el házasságtörést, úgy vele szemben házasságtörés (*adulterium*) miatt *accusatio*nak helye nem lehetett, csupán olyan keresetek foghattak vele szemben helyt, amelyek az idegen tulajdonban álló rabszolgák (esetleg állatok) megsértése esetén jöhettek figyelembe:

„*Inter liberas tantum personas adulterium stuprumve passas lex Julia locum habet; quod autem ad servas pertinet, et legis Aquiliae actio facile tenebit, et iniuriarum quoque competit, non erit deneganda praetoria quique actio de servo corrupto.*” (D. 48. 5. 6.)

Az idegen tulajdoni körbe való illetéktelen beavatkozás következménye tehát az lehetett, hogy a praetor a szabad férfi ellen a rabszolgánó urának *actio legis Aquiliae-t, actio iniuriarum*-ot, esetleg *actio de servo corrupto*-t adott. Csupán az bizonytalan, hogy ez így volt-e már a klasszikus korban, vagy csak a posztklasszikus kor dolgozta ki e szabályt, tekintettel arra, hogy Beseler⁴³ az egész fragmentumot nem eredeti papiniánusi szövegnek, hanem utóbbi interpoláció eredményének tartja.

Míg tehát, ha a rabszolga a törvényes házasságban élő szabad nővel követ el házasságtörést, vád alá helyezhető Marcus Aurelius egy *rescriptuma* szerint, akkor is, ha ura feleségével követett el ilyet,⁴⁴ addig az a szabad férfi, aki akár tisztá, akár vegyes *contubernális* házasságban élő rabszolgánóval követ el ilyet, csupán magánjogi keresetek útján felel a rabszolgánó urával szemben, mint a rabszolgatulajdon megsértője.

Hogy azonban a római jog a *contubernális* házasságot, akár tisztá, akár vegyes volt az, e vonatkozásban még szinte mint ténylegességet sem ismerte el, igazolja az a posztklasszikus kor legelejéről származó császári rendelet, amelyet Diocletianus és Maximianus 290-ben bocsátottak ki:

„*Servi ob violatum contubernium adulterii accusare non possunt.*” (C. 9. 9. 23.).

Azaz, éljen a rabszolga, vagy rabszolgánó akár tisztá, akár vegyes *contubernális* házasságban, ellene e házassággal kapcsolatos hűség megszegése miatt házasságtörés (*adulterium*) címén vádat emelni nem lehet. Ehhez képest pl. a tisztá rabszolgaházasság esetében a rabszolgaférj szabadon szeghetette meg a *contubernális* hűséget ugyanazon rabszolgatartó hatalma alatt álló nő-nemű rabszolgatársaival, ha viszont saját úrnője volt az élettársa, ennek csak tényleges, bár a rabszolgára nézve esetleg igen súlyos következményei lehettek. Ha urának feleségével követett el házasságtörést, úgy Marcus Aurelius idézett *rescriptuma* alapján ura *adulterium* miatt vád alá helyeztethette, de nem azért, mert a *contubernális* házastársa iránti hűséget szegte meg, hanem azért, mert ura feleségével követett el házasságtörést. Ha idegen szabad nővel

⁴² M. Andreev: Razvod i adulterium v klaszicseszko rimszko pravo, Szófia, 1954. 56. l. — Foti id. m. 769. l.

⁴³ G. Beseler, SZ 50. (1930) 28. l.

⁴⁴ „*Sed ex rescripto Divi Marci etiam adversus proprium servum accusationem instituere dominus potest*” (D. 48. 2. 5. Ulp.).

szegte meg a contubernális hűséget, úgy amennyiben a szabad nő törvényes házasságban élt, annak férje a szabad nő házasságtörése alapján vád alá helyeztethette *adulterium* címén e rabszolgát, ha viszont idegen rabszolganőt elcsábítva szegte meg a contubernális hűséget, úgy a rabszolganő ura által a rabszolga ura ellen *actio de servo corrupto* volt indítható, ha viszont az idegen rabszolganőt megerőszkolva szegte meg e hűséget, a rabszolganő ura a rabszolga tulajdonosa ellen *acti iniuriarumot*, ha pedig az idegen rabszolganő még serdületlen korú szűz volt, úgy *actio legis Aquiliae* kapott.⁴⁵ Ugyanez állott mutatis mutandis a contubernális hűséget megszegő rabszolganőre is.

c) A rabszolgaházasság, legyen az akár tiszta, akár vegyes, a maga ténylegességében némely vonatkozásban a *matrimonium legitimumot* próbálta utánozni. Ennek egyik jele volt az ún. *quasi dos*, mint tényleges szokás, amelynek jogi sorsáról a jogalkotásra hivatott tényezőknek határozniuk kellett a „rabszolgaházaspár” felszabadulása, ill. a vegyes rabszolgaházasság megszűnése esetére.

Itt arról volt szó, hogy a házasságszerű együttélésre lépő rabszolganő, vagy arra tekintettel más, a rabszolgaférjnek (ill. gazdájának) bizonyos vagyont ad, amely a hozomány látszatát kelti. Ezzel a szokással és annak jogi kihatásaival a klasszikus források két helyen foglalkoznak. Elsősorban Ulpianus beszél a *quasi dos* kérdéséről a tiszta rabszolgaházasság esetén:

„*Si serva servo quasi dotem dederit, deinde constante coniunctione ad libertatem ambo pervenerint peculio eis non adempto, et in eadem coniunctione permanserint, ita res moderetur, ut si quae ex rebus corporalibus velut in dotem tempore servitutis datis extiterint, videantur ea tacite in dotem conversa, ut earum aestimatio mulieri debeatur*” (D. 23. 3. 39. pr.).

E szerint, ha a rabszolganő a rabszolgaférjnek „hozományt” ad,⁴⁶ s együttélésük, tehát a rabszolgaházasság további fennállása alatt mindkettő felszabadul anélkül, hogy *peculiumukat* (amelyből nyilván a hozomány is kikerült és amelyben a hozomány is bennefoglaltatik) a felszabadító vissza nem vonja, s felszabadításuk után is tovább házasságban élnek, úgy a *quasi dos* mintegy hallgatólagosan valódi hozománnyá alakul. A szöveg eredetisége vita tárgya az irodalomban. *Mitteis* és *Beseler*⁴⁷ úgy vélik, hogy a szöveg az „*ita*” szótól kezdve végig interpolált. Ezzel szemben *Kalb*⁴⁸ szerint az teljes egészében Ulpianustól származik. A vita nehezen dönthető el megnyugtatóan. Magunk részéről azonban úgy véljük, hogy *Kalb* nézete állhat közelebb a valósághoz, mert hiszen a mondat első fele az „*ita*” szóval kezdődő rész nélkül csonka, és nem utal semmiféle megoldásra. A két félmondat csak egységesen rendelkezik értelemmel és észrevehető stiláris, vagy tartalmi törés sem mutatható ki benne.

⁴⁵ Ulpianus szerint: „*Si struprum serva passa sit, iniuriarum actio dabitur... vel si virginem immaturam stupraverit etiam legis Aquiliae actionem competere quidam putant*” (D. 47. 10. 25.).

⁴⁶ Tüzlás *Leicht* (id. m. 308. l.) az az álláspontja, hogy itt a rabszolgák helyzetének mintegy a szabadokéval való tényleges azonosságát konstatálja. Ulpianus csak a kérdéses jogeset megoldásához kívánja felvázolni a tényállást, s éppen kiemeli a szabadok és rabszolgák közti különbséget. — Lásd még *Costa* id. m. 218. és k. l. — *Allard*, *Esclav.* 274. l. — A régi irodalomban *A. Beckmann*: *Das römisches Dotalrecht*. Erlangen, 1865—67. 2. k. 7. l. — *Orestano* id. m. 323. l.

⁴⁷ *L. Mitteis*, SZ 22 (1901) 132. l. és *G. Beseler*, SZ 45 (1925) 442. l.

⁴⁸ *W. Kalb*, *Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft*. Ed. Bursian. Leipzig, 1907. 96. l.

A másik quasi dosra utaló forráshely Paulustól származik, s egy olyan vegyes házasságra vonatkozik, ahol a férj rabszolga és a feleség *patria potestas* alatt álló *filia familias*.

„*Lucius Titius, quum haberet filiam in potestate Seiam, Pamphilo servo alieno in matrimonium collocavit, cui etiam dotem dedit, quam sub titulo depositi in cautionem contulit et postea nulla denuntiatione domino facta pater decessit, mox et Pamphilus servus: quaero, qua actione Seia pecuniam petere possit, cum ipsa patri heres extiterit? Paulus respondit, quoniam dos constitui non potuit, ex causa depositi actione de peculio repetendam*” (D. 16. 3. 27.).

A szöveg lényege az, hogy Paulus egy iskolapéldát vet fel (ez látszik a szokásos nevekből), mely szerint, ha a *pater familias* filiafamiálisát idegen rabszolgához adja feleségül, és annak „hozományt” (*quasi dos*) ad, amit letét címén ad át, s utóbb a férj rabszolgatartójának értesítése nélkül az apa elhalt, majd a rabszolgaférj is, kérdés, milyen keresettel követelheti vissza quasi dost az özvegyen maradt nő, aki apjának örököse lett? Paulus álláspontja az, hogy miután itt jogilag hozományról nincsen szó, a „hozomány” tárgyát képező pénzösszeg *ex causa depositi actio de peculio* útján követelhető vissza. A szöveg interpolációgyanún felül áll az irodalomban.

A fenti két szövegből az alábbi következtetések vonhatók a rabszolgaházasságokra nézve:

aa) Paulus és Ulpianus korában a megbecsültebb rabszolgák házassága esetében, legyen az tiszta, vagy vegyes rabszolgaházasság, szokásos volt, amennyiben a tiszta rabszolgaházasságban a nő *peculiummal* rendelkezett,⁴⁹ ill. a vegyes házasságban, ahol a nő szabad, s *paterfamilias*a azt indokoltnak látta, a rabszolgaférj részére „hozományt” (*quasi dos*) adni;

bb) a fentiekből arra is következtethetünk, hogy ezek a rabszolgaházasságok már bizonyos, bár jogi jeleget nélkülöző formalitások mellett köthettek, hiszen már maga a „hozománnyal” kapcsolatos megegyezés feltétlenül bizonyos tényleges aktust feltételez;

cc) ez a „hozomány” persze semmi tekintetben nem jelenthet jogi értelemben vett dost a rabszolgaházasság fennállása alatt, hanem csak pusztán ténylegesség, visszakövetelésére tehát sem az *actio ex stipulatu*, sem az *actio rei uxoriae* nem szolgálhat;

dd) ha azonban a rabszolgaházasság folyamatosan fennáll, s a házassági együttélés a felek felszabadulása után is megmarad, úgy a *quasi dos* hozománnyá alakul át (ez állhatott nemcsak a tiszta, de vegyes házasságokra is, ha a rabszolgafél felszabadul);

ee) az előbbi megállapításból pedig az következik — most már a *quasi dos* problematikáján túlmenően — hogy ha a rabszolgaházasságban élő felek (akár tiszta, akár vegyes házasságról van szó), a felszabadulás után változatlanul folytatták házasságuk együttélésüket, amennyiben a felszabadítás civiljogi hatályú volt, úgy ebből a *contubernális* együttélésből automatikusan *matrimonium legitimum* keletkezett.

d) A kiváltságosan kezelt rabszolgák vonatkozásában már a köztársaság végétől kezdve tényleges (nem jogi!!) problémát képezhetett minden valószínűség szerint az az eset, amikor tiszta rabszolgaházasság esetén a „rabszolgaházaspárt”, akik ugyanazon úr hatalma alatt állottak, egymástól vagy gyermekeiktől akár elidegenítés, akár felszabadítás útján elválasztani szándé-

⁴⁹ Lásd a *concessio* és *ademptio peculii*-re (a *peculium* engedélyezésére és megvonására) nézve Kaser; RPR I,2 292. 1.

kozott a rabszolgatartó. A rabszolga megölése, életét veszélyeztető testi fenytése mellett ez lehetett a legnagyobb csapás lelkileg a „rabszolgaházaspár-ra”, vagy a rabszolgaszülökre, gyermekeik vonatkozásában. Természetesen, hogy ezt egy rabszolgatartó a rabszolgafamiliával szemben megtette-e vagy sem, igen sokféle körülménytől függött. Függött a rabszolgacsalád fenti módon való szétbontásához fűződő anyagi érdektől, a tulajdonost a rabszolgafamilia tagjaihoz kapcsoló érzelmi momentumoktól, a rabszolgatartó általános életszemléletétől stb.

Scaevola az i. sz. 2. században az alábbi két végrendeletről számol be:

„*Codicillis confirmatis ita cavit (sc. testator): omnibus autem libertis meis, et quos vivus, et quos his codicillis manumisi, vel postea manumisero, contubernales suas, item filios, filias lego*” (D. 32. 41. 2.).

„*Stichus, nutricis meae nepos liber esto, cui decem aureos annuos dari volo; qui ... eidem Sticho contubernalem eius et liberos legavit...*” (D. 34. 1. 20. pr.).

Az előbbi fragmentumban Scaevola olyan *codicillus confirmatus*-ról tesz említést — mintegy mintaként —, amelyben az örökhagyó libertusai valamennyiének, s mindazoknak a volt rabszolgáinak, akiket életében, s azoknak a jelenlegi rabszolgáinak, akiket a jelen *codicillus*ban felszabadított, vagy ezután fel fog szabadítani, hagyományként hagyja *contubernális* házastársukat, valamint fiaikat és leányaikat, akik jelenleg rabszolgasorsban az ő hatalma alatt élnek.

A másik fragmentum szerint az örökhagyó felszabadítja dajkája unokáját (érzelmi momentum!), s neki 10 arany évjáradékot hagy, s egyben legátumként hagyja neki *contubernális* házastársát és gyermekeit.

E végrendelet-, ill. fiókvégrendelet-mintákból (erre utal különösen az utóbbinál a jogász példákából ismert Stichus rabszolgánév) az alábbiakra lehet következtetni:

Scaevola idején már szokásos volt, nemcsak a gazdaságilag különös jelentőséggel bíró vilicusok stb. familiájával való kedvező elbánás, de általában a rabszolgafamilia együtt tartása elidegenítés, átörökítés, felszabadítás esetére.

Határozott továbbhaladást jelent a klasszikus kor jogtudományában Ulpianus következő szövege:

„*Uxores quoque et infantes eorum, qui supra enumerati sunt, credendum est, in eadem villa agentes, voluisse testatorem legato contineri. Neque enim duram separationem iniunxisse credendus est*” (D. 33. 7. 12. 7.).

Itt Ulpianus arról beszél, hogy az örökhagyó által tett végrendeletben megjelölt hagyományhoz rabszolgák is tartoznak, akikkel együtt dolgoztak, ugyanazon falusi birtokon, „feleségük és gyermekeik”. Kérdés, hogy az örökhagyó akarata arra irányult-e, hogy e *contubernális* feleségek és e rabszolgák házasságából származó gyermekek is a végrendeletben megjelölt legátumhoz tartozzanak, vagy sem? A remekjogász véleménye az, hogy: igen!

Kaser⁵⁰ e szöveghelyet éppúgy, mint a rabszolgafamilia kifejezett egyben tartását előíró másik *ulpianusi* fragmentumot (D. 21. 1. 35.) interpoláció eredményének tartja, s erre a véleményre hajlik *Bonfante*⁵¹ is. Ezzel szemben *Perozzi* és *Leicht*⁵² teljes egészében eredeti szöveget lát itt. Nézetünk szerint *Perozzi* és *Leicht* véleménye látszik helyesnek. Itt aligha lehet szó annak a

⁵⁰ Kaser: RPR II.² 126. 1. 22. jz.

⁵¹ P. Bonfante: Corso di diritto romano. Roma, 1925. I. k. 151. 1. 3. jz. Lásd még Fr. Pringsheim, Festschft. für O. Lenel. Leipzig. 1921. 259. 1.

⁵² S. Perozzi, Ist. I. 201. 1. jz. — Leicht id. m. 309. 1.

Constantinustól származó constitutióinak jogtudományi visszhangjáról, amely *expressis verbis* kimondja azt, hogy a rabszolgafamilia vagyongosztás esetén nem szakítható szét (C. 3. 38. 11.). Itt semmi másról nincs szó, mint egy végrendelet homályos rendelkezésének jogászi értelmezéséről. Ez az értelmezés megállhatott volna már Scaevola idején is, nem hogy Ulpianus korában. Ilyen értelmezéshez nem kell más, csak jogászi logika és ésszerű gondolkodás (a rabszolgafamilia szétszakítása az ulpianusi időkben már nem szolgálhatja sem az örökös, sem a hagyományos érdekeit, mert a rabszolga minimális munkakedvét is elveszi egy ilyen megrázkódtatás). Viszont kétségtelenül hiányzik a szövegből az a határozottság, amelynek feltétlenül meg kellene lennie, ha az egy császári constitutióra támaszkodnék. A szöveget tehát Ulpianus eredeti szövegének kell minősítenünk.

Nem akarjuk az Ulpianustól fennmaradt e fragmentum jelentőségét túlbecsülni, de abban a végrendeletek egy magyarázati szabályát véljük felismerni, mely szerint vitás esetekben a végrendelet úgy magyarázandó, hogy annak végrehajtása a rabszolgacsalád egységét lehetőleg ne bontsa meg.

3. Miután megismerkedtünk azokkal a jogi normákkal, amelyekkel a principátus jogtudománya a rabszolgaházassággal kapcsolatos egyes problémákat megoldani kívánta, tekintsük át azokat a jogszabályokat, amelyeket a principátus törvényhozása produkált ennek a ténylegesen általában elismerést nyerő életviszonynak részleges rendezése céljából.

a) Az első törvényhozási produktum, amely a rabszolgaházasságokat korlátok közé szorítja, a *Sc. Claudianum* (i. sz. 54.). Formailag ez természetesen nem a császári törvényhozás terméke, tudva levő azonban, hogy a principátus idején a *senatus* lényegében a *princeps* akaratának végrehajtója volt, s így a *senatusconsultum*okat is alappal tekinthetjük a császár törvénné vált akaratának. Tanulmányunk keretein túlterjedne, ha a *Sc. Claudianum* egész problémakörét és az ezzel kapcsolatos irodalmat⁵³ e helyütt — valamint a poszt-klasszikus korról szóló fejezetben — fel kívánnánk dolgozni. Itt csupán a témánkhöz legközelebb álló vonatkozásokat kívánjuk tárgyalni.

A tanácshatározat keletkezéséről Tacitus (Ann. 12. 53.) a következőket mondja:

„*Inter quae refert ad patres de poena feminarum, quae servis coniungerentur; statiturque, ut ignaro domino ad id prolapsae in servitute, sin consensisset, pro libertis haberentur.*”

A *senatusconsultum* tehát azokat a vétkes polgárnőket, akik idegen rabszolgával a rabszolga urának tudta nélkül „házasságra lépnek” (*coniungerentur*), rabszolgassággal bünteti, ha azonban a rabszolgatartó tudtával ment ez végbe, úgy a nő megtartja szabad állapotát. Mindjárt hozzá kell azonban tennünk, hogy fordítva ez nem érvényesült, mert „*si liber homo alienae ancillae contubernium sequatur, licet et fuerit denuntiatum, ut se abstineret, servus domini mulieris non fit*” (Alexander Severus 225. évi const. C. 7. 16. 3.).⁵⁴

⁵³ Régebbi irodalmat lásd B. Biondi, Iura 3 (1952) 147. és k. l., újabb irodalmat Kaser: RPR I.² 292. l. 39. jz.

⁵⁴ Itt kell megjegyeznünk, hogy bár a tacitusi idézet szerint a *Sc. Claudianum* csak a vegyes rabszolgaházasságokra látszik vonatkozni (*feminarum, quae servis coniungentur*), valójában nemcsak rabszolgával életközösségre lépett polgárnőket érint, hanem olyan polgárnőket is, akik csak nemi viszonyt tartanak fenn idegen rabszolgával, együttélés nélkül. Erre utal a vonatkozó gaiusi forráshelyek „*alieno servo coitit*”, vagy „*coierit*” kitétele (l. 84. — l. 91.).

Gaius már az ilyen vegyes házasságban nemzett gyermekek sorsáról szóló törvényi intézkedéseket közli:

„*Ecce enim ex senatus consulto Claudiano poterat civis Romana, quae alieno servo volente domino eius coit, ipsa ex pactione libera permanere, sed servum procreare; nam quod inter eam et dominum istius servi convenerit, eo senatusconsulto ratum esse iubetur. Sed postea divus Hadrianus iniquitate rei et inelegantia iuris motus restituit iuris gentium regulam, ut cum ipse mulier libera permaneat, liberum pariat*” (1. 84.).

Kiegészíti továbbá ezt Gaius egy további szövege, mely szerint:

„*Item si qua mulier civis Romana praegnas ex senatus consulto Claudiano ancilla facta sit ob id, quod alieno servo invito et denuntiante domino eius coierit, complures distinguunt et existimant, si quidem ex iustis nuptiis conceptus sit, civem Romanum ex ea nasci, si vero vulgo conceptus sit, servum nasci eius, cuius mater facta esset ancilla*” (1. 91.).

A fentiekben lényegében arról van szó, hogy a *Sc. Claudianum* értelmében, ha a római polgárnő idegen rabszolgával az illető tulajdonosának tudtával és beleegyezésével közösült, a köztük létrejött megállapodás alapján szabad maradt ugyan, azonban rabszolgát szült. Hadrianus azonban hatályon kívül helyezte a tanácshatároztnak ezt a *ius gentium* szellemével ellenkező szabályát, s kimondta, hogy miután a nő maga szabad, a rabszolgától a fenti körülmények közt született gyermekei is szabadok legyenek. — Míg a fentiekben Gaius a *senatusconsultum*, valamint Hadrianus egy módosító constitútiójának tartalmát közli, a továbbiakban már a *senatusconsultum*hoz fűződő jogászai állásfoglalásokról szól. E szerint, ha egy terhes római polgárnő a *Sc. Claudianum* szerint azért lett rabszolgává, mert idegen rabszolgával, az utóbbi urának beleegyezése nélkül, sőt, annak figyelmeztetése ellenére közösült, ez esetben az általánosabb jogászai vélemény az, hogy ha a teherbe esés a nő matrimonium legitimuma idején ment végbe, úgy a születendő gyermek római polgár lesz, ellenkező esetben annak a rabszolgája, akié maga az anya is.

A fenti két gaiusi helyből elsősorban a principátus első századának vegyes rabszolgaházasságaira, másodsorban az ilyen házasságokból származó gyermekek jogi sorsára vonhatunk le következtetéseket.

Ami a vegyes rabszolgaházasságokat illeti, azok alapvetőleg kétféleképpen lehetnek:

vagy olyanok, ahol a házasság saját rabszolgával, vagy olyanok, ahol a házasság idegen rabszolgával kötöttik.

Ha akár szabad férfi, akár szabad nő saját rabszolanőjével, vagy saját rabszolgájával lép „házasságra”, a tanácshatározat alapján jogi probléma nem adódik.

Ha a római polgár idegen rabszolgával köt „házasságot”, úgy két eset lehetséges:

vagy a férj római polgár és a feleség rabszolga, vagy fordítva, a feleség római polgár, s a férjnek hiányzik a *libertas*.

Az előbbi esetben a *senatusconsultum* szerint nincsen jogi probléma, a törvények az ilyen „házasságot” nem tiltják, bár kétségtelen, hogy az ilyen házasság társadalmilag árnyékot vet a római polgárra. Erre utal Constantinusztól (319), tehát a posztklasszikus korból származó, de tartalmilag nyilvánvalólag a principátus korában is érvényesülő szabály, mely szerint a rabszolanővel kötött házasság „*videtur tamen indignum, minime tamen legibus prohibetur*” (C. Th. 12. 1. 6.).

Ha a feleség római polgár és a férj idegen rabszolga, ismét két eset lehetséges:

vagy a rabszolga férj urának tudtával és beleegyezésével lép a szabad nő a rabszolgával contubernális életközösségre,

vagy annak tudta és beleegyezése nélkül, sőt, esetleg tiltakozása ellenére.

Az előbbi esetben a római polgárnő megtartja eddigi státusát, míg az utóbbi esetben a rabszolga férj urának rabszolgájává lesz büntetésből (Tac. Ann. 12. 53.), miután a társadalom e házasságokat nemcsak megvetéssel kíséri, de a törvény szigorával kívánja megakadályozni.

Ami most már a vegyes rabszolgaházasságokból származó gyermekek státusát illeti, itt a következő szabályok érvényesülnek.

„*Qui nascitur, iure gentium matris condicionem sequitur*” (1. 86.), a gyermek jogállását tehát az anya jogállása szabja meg. Ha az anya szabad, úgy a gyermekek is szabadoknak születnek, ha nem, úgy rabszolgáknak.⁵⁵ E szabály útján ugyan a *Sc. Claudianum* — nyilván azért, hogy a contubernális együttélésre lépni kívánó római polgárnőket e lépéstől visszaretentse — kivételt tett, mert a polgárnő és idegen rabszolga házasságából született gyermekeket akkor is rabszolgáknak minősítette, ha a házasságkötés a rabszolga férj urának beleegyezésével történt (Gai. 1. 84.); ezt a szigorú szabályt azonban Hadrianus feloldotta (Gai. 1. 84.), s ez időtől kezdve a *ius gentium* fenti szabálya újból teljes mértékben érvényesült.

A fenti generális szabály alapján:

az olyan rabszolgaházasságokból született gyermekeknél, ahol az anya rabszolga volt, a gyermekek is rabszolgákká lettek,

az olyanoknál pedig, ahol az anya szabad nő volt, a gyermekek is szabadok maradtak.

Mégis az előbbi szabály alól három kivételt konstruált a klasszikus kor: az egyik szerint (amelyet a jogtudomány konstruált), ha a *Sc. Claudianum* értelmében rabszolgánővé vált római polgárnő a gyermek fogantatása idején civiljogi házasságban élt, a gyermek római polgárnak született (Gai. 1. 91.);

a másik szerint, ha a szabad férj rabszolga státusú nejét szabadnak hiszi, az e kapcsolatból származó fiúgyermekek valószínűleg (a szövetséges háborúk idején keletkezett *lex Minicia* értelmében)⁵⁶ szabadként születnek (leánygyermekek rabszolgáknak). E szabályt azonban — mely ugyanúgy eltért a *ius gentium* generális normájától, mint a *Sc. Claudianum* ez irányú eredeti intézkedése — Vespasianus hatályon kívül helyezte, s ilyen esetben is minden gyermek, nemre való tekintet nélkül rabszolgának született (Gai. 1. 85.); végül a Severusok jogászai⁵⁷ kialakították azt a szabályt, mely szerint,

⁵⁵ Kaser: RPR 1.² 289. 1. és irodalom 1—2. jz. — Lásd még R. Taubenschlag: Das Sklavenrecht im Rechte der Papyri. SZ 50 (1930) 144. 1. — Gaius e regula iuris gentiumot másutt is kifejezésre juttatja: „*Illud quoque his consequens est, quod ex ancilla et libero iure gentium servus nascitur, et contra ex libera et servo liber nascitur*” (1. 82.).

⁵⁶ C. Castello, St. in onore di S. Solazzi. Napoli, 1948. 242. és k. l. A *lex Minicia* keletkezési idejére nézve lásd Castello: La data della legge Minicia. St. in onore di V. Arangio-Ruiz. Napoli, 1952. 3. k. 301. és k. l. Ez a törvény mondja ki egyébként, hogy a vegyes házasságokból született gyermek, még ha az anya polgárnő is, de ha *conubium* nem volt, nem lesz polgár, hanem *latinus*, vagy *peregrinus* (Gai. 1. 78. — Ulp. 5. 8.).

⁵⁷ Kaser: RPR 1.² 290—291. 1.

ha a rabszolganő tehessége idején csak átmenetileg is szabad volt, bármilyen rövid ideig, úgy a gyermek szabadnak születik (D. 1. 5. 5. 3. — Marcianus.).

A *Sc. Claudianum* bevezetésének a fentiek mérlegelése alapján háromféle indoka lehetett:

aa) az idegen rabszolgával kötött, társadalmilag nem kívánatos vegyes házasságok megakadályozására a *civis Romanával* szemben érvényesülő társadalmi rosszalláson kívül semmiféle elrettentő eszköz lévén,⁵⁸ ezzel a büntetőjellegű intézkedéssel próbát gátat vetni Caudius császár az ilyen vegyes házasságok további elterjedésének. A megtorlás kettős irányú volt, és pedig vagy magával a polgárnővel szemben közvetlenül érvényesült, ha a rabszolgaférj urának tudta és beleegyezése nélkül létesítettek ilyen viszonyt, vagy csak közvetve irányult ellene, amennyiben a rabszolga urának beleegyezésével történt ez, amikor is maga a polgárnő megtartotta eddigi státusát, de gyermekei lettek rabszolgákká. Ez az utóbbi intézkedés azonban Hadrianus *constitutio*jával tárgytalanná lett;

bb) szabad nőnek idegen rabszolgával *contubernális* házasságra való lépése súlyos beavatkozás volt a rabszolga urának magántulajdonába. Ezért is differenciálta a császári törvényhozás kétféleképpen az esetet. Ha maga a rabszolgatartó e viszonyba beleegyezett, úgy „*volenti non fit iniuria*”-elve alapján a szabad nő részére kilátásba helyezett büntetés elmaradt, bár Hadrianusig ez az eset sem maradt teljesen szankcionálatlan (a gyermekek rabszolgák lesznek), ha azonban a rabszolgatartó tudta és beleegyezése nélkül történik e „házasságkötés”, úgy a szabad nő szabadságát veszti;

cc) az idegen rabszolgatulajdonba való engedély nélküli beavatkozás büntetésének a magántulajdon szentségét, a rabszolgatartó érdekeinek védelmét, nem különben a római rabszolgatartó rendszer erősítését kellett szolgálnia. Ezért vált az idegen rabszolgatulajdont engedély nélkül megsértő polgárnő maga az úr rabszolgájává, és ezért születtek majdnem egy évszázadig az úr beleegyezésével létrehozott ilyen viszonyból származó gyermekek is a rabszolgaapa urának rabszolgáiként.

b) A császári törvényhozás másik, a rabszolgaházassággal kapcsolatos rendelkezése az ún. *quasi postliminium*-ról szóló császári *constitutio* volt. E kérdéssel is csak olyan keretben kívánunk foglalkozni, amely tanulmányunk terjedelmének megfelelő.⁵⁹

Severus és Antoninus császárok (klasszikus kor vége) egy konkrét ügy kapcsán hozott döntése a következőképpen hangzik:

„*Ex duobus captivis Sarmatia nata patris originem ita secuta videtur, si ambo perentes in civitatem nostram redissent. Quamquam enim iure proprio postliminium habere non possit quae capta non est, tamen parentum restitutio reddet patri filiam*” (C. 8. 50. 1.).

Itt arról volt szó, hogy egy római polgár és felesége barbárok hadifogságába került. Ott, a szarmaták földjén, született egy leányuk, az akkor tiszta rabszolgaházasságnak minősülő életközösségükből. Kérdés, mi a leány jogi helyzete, ha szülei a *ius postliminii* alapján Rómába való visszatérésük folytán régi státusukba visszalépnek? A kérdés azért merülhetett fel, mert a szülők *servitus apud hostes* esetében született leánya római polgár sohasem volt, tehát *ius postliminii*vel sem rendelkezhetett. A császári döntés azonban kiterjeszti a *postliminium* fogalmát arra az esetre, ha a szülők jogállása visz-

⁵⁸ Legfeljebb talán az *actio de servo corrupto* az idegen rabszolgát nemi viszonyra csábító *civis Romana* ellen.

⁵⁹ Kaser: RPR I.² 292. 1.

szatérésük folytán helyre áll; ezzel a gyermeknek postliminiumszerűen megadja a római polgárságot, s „az apának visszaadja leányát”. Ez utóbbi kitétel egyébként igen jellemző a még ebben a korban is Plautusra visszamutató felfogásra, mely szerint a rabszolgának nincsen apja,⁶⁰ csak a szabad embernek.

Severus és Antoninus constitutióját fejtegeti és az abban foglalt döntést továbbfejleszti Marcianus:

„*Divi Severus et Antoninus rescripserant, si uxor cum marito ab hostibus capta fuerit, et ibidem ex marito enixa sit, si reversi fuerint, iustos esse et parentes, et liberos, et filium in potestate patris, quemadmodum iure postliminii reversus sit; quodsi cum matre sola revertatur, quasi sine marito natus, spurium habebitur*” (D. 49. 15. 25.).

A császári rescriptumot annyiban egészíti itt ki a jogtudomány, hogy amennyiben a hadifogságban rabszolgaházassággá vált római házasságból született gyermeknek csupán anyja tér vissza onnan a gyermekkel, úgy a gyermek spuriusnak tekintendő.

Külön problémát jelent — miután a D. 49. 15. 25. erről nem szól — mi történt akkor, ha a szülők hadifogságában fogantatott gyermek egyedül apjával, anyja nélkül, vagy teljesen egyedül tért vissza?

A *ius gentium* általánosan elismert szabálya az, hogy a gyermek az anya jogállását követi (Gai. 1. 86.). Itt olyan gyermekről van szó, akit szülei hadifogságban nemzettek, s akinek anyja hadifogságban is maradt, vagy ott halt el, s ő maga egyedül, vagy apjával együtt tért vissza. A rabszolganő gyermeke — már pedig itt erről van szó — maga is rabszolga, s szabaddá csak felszabadítás útján válhatnék. De ki szabadítsa fel? A külföldi rabszolgatartó? Ez nyilvánvalólag kizárt! Ebben az esetben viszont az ilyen ember visszatérve Rómába, örökké megmarad rabszolgának, még akkor is, ha apjával tér haza, aki *postliminium* alapján visszanyeri római polgárjogát, hiszen a rendelet kimondja, hogy csak mindkét szülő visszatérése biztosítja a *quasi postliminiumot* a gyermek számára (*parentum restitutio* és nem *parentis restitutio reddet patri filiam*). A visszatért apa még a keresztény korban sem törvényesítheti gyermekét, mert ez a lehetőség csak concubinátusban született, tehát szabad emberekre vonatkozik. Aligha képzelhető el viszont, hogy az apjával, vagy akár egyedül visszatérő ilyen ember a szabadságot soha el ne nyerhetné. Ez ellentétben van Róma egyhatalmi rendszerének ideológiájával. A megoldást talán a következő ulpiánusi szövegben lehet keresnünk, amely mintegy — talán kiterjesztő értelmezését adja a Severusok constitutiójának:

„*Apud hostes susceptus filius, si postliminio redierit, filii iura habet. Habere enim eum postliminium nulla dubitatio est post rescriptum Imperatoris Antonini et Divi Patris eius ad Ovinium Tertullum praesidem provinciae Mysiae inferioris*” (D. 49. 15. 9.).

A szöveg első mondata arra az esetre vonatkozik, ha a gyermek szülei vel tért vissza Rómába. Ez esetben felette *patria potestas* keletkezik. A másik mondat viszont császári constitutioval (*quemadmodum enim iure proprio postliminium habere non possit, quae capta non est, tamen parentum restitutio reddet patri filiam*) szemben áll, mert a gyermek *postliminium*áról szól, holott a *rescriptum* kimondja, hogy ilyennel az nem rendelkezik, csak szülei visszatérése biztosítja részére a szabadságot és a *patria potestast*. Ha megoldást akarunk találni a fenti esetre (a gyermek egyedül, vagy apjával való

⁶⁰ Plautus, Capt. 3. 574.

visszatérése), úgy a fenti szöveg második mondatát csak úgy értelmezhetjük, hogy Ulpianus nézete szerint a gyermeknek mindenféleképpen saját jogán van postliminiuma, amely rendhagyó jellegű (*quasi postliminium*). Római polgárjogot nyer így a nevezett akkor is, ha egyedül, vagy csak apjával tér haza, de *patria potestas* alá az utóbbi esetben legfeljebb csak az örökbe fogadás megfelelő formája útján kerülhet.

4. A rabszolgaházasságok klasszikuskori jogi szabályozását értékelve, az alábbi megállapítások tehetők:

a) a tiszta rabszolgaházasságok, mint ténylegességek tudomásul vétele széleskörűbbé vált a római közvéleményben;

b) a vegyes rabszolgaházasságok ellen a jog eszközeivel igyekezett Róma uralkodó osztálya fellépni, de e jogi szabályozásban kifejezésre jutott a nőnek minden vonalon megnyilvánuló hátrányos megkülönböztetése,⁶¹ mert amíg a római polgár vegyes házasságát csak a közvélemény rosszalta, addig a polgárnő vegyes házasságát — eleinte gyermekeire is kiterjedőleg — a jogrend torolta meg bizonyos körülmények között;

c) a „rabszolgaházasságok” rendkívül szűkkörű jogi szabályozása a rabszolgák jogi helyzetének megfelelően az érintett feleket alapvetően hátrányos módon érintette (*Sc. Claudianum*); az ilyen irányú szabályok határozottak, félreérthetetlenek voltak. Ha viszont helyzetüket a jogi szabályozás kivételesen előnyössé tette, ez a jogtudomány meglehetősen ingadozó normáival ment végbe (pl. a rabszolgafamilia lehetséges együtt tartására irányuló magyarázati szabály);

d) egyebekben e jogszabályok inkább a rabszolgaság megszűnése utáni szabad állapotra vonatkoznak (*servilis cognatio*, mint házassági akadály a felszabadulás után; a *quasi dos* sorsa felszabadulás esetében; az *in ius vocatio* tilalma libertus szülő és gyermek vonatkozásában; a *quasi postliminium* a hadifogságban született és onnan visszatért gyermek esetében), s csak kivételesen a fennálló „rabszolgaházasságra” (*Sc. Claudianum*; a rabszolgafamilia együtt tartására irányuló jogmagyarázati irányelv), ami természetesen következik abból, hogy a rabszolgaházasságot a csekély mértékű jogi szabályozás nem tette jogintézménnyé.

2. A „rabszolgaházasság” fogalma és a „contubernium” kifejezés

1. A rabszolgaházasság, mint fogalom kétségtelenül előbb alakul ki Rómában, mintsem a „contubernium” szó megjelenik, és a rabszolgaházasságnak általános bevett megjelölésévé válik.

Mint már említettük, a köztársaság idején előbb a tiszta rabszolgaházasság, mint ténylegesség fogalma alakulhatott ki, hiszen a vegyes rabszolgaházasságokat a *mores maiorum* normái szigorúan elítélték, s azok csak a köztársaság végén, a patriarchális rabszolgaság korában élő erkölcsi normák elhalványulásával nyertek, mint tényleges állapot, bizonyos elismerést. A *Sc. Claudianum* az i. sz. 1. század derekán már a jog normáival rögzíti a rabszolgaházasság fogalmának bővülését. Rabszolgaházasságnak minősül tehát a

⁶¹ Nem változott ez a helyzet a posztklasszikus korban sem annak ellenére, hogy H. Insadowski (*Quid momenti habuerit christianismus ad ius Romanum matrimoniale evolvendum. Acta Cong. ius internat. II. Roma 1935. 75. l.*) szerint a keresztény tanok a megkülönböztetés felszámolására nagy hatást gyakoroltak a keresztény császárság idején.

két államforma mezsgyéjén mind a rabszolgák egymás közti házasságszerű együttélése, mind pedig egy római polgár, s egy rabszolganő, vagy római polgárnő és rabszolga ilyen természetű együttélése.

2. A rabszolgaházasság fogalmának tisztázásához tartozik azon kérdés tisztázása is, hogy mi a „rabszolgaházasság” tartalma? Itt olyan tényleges állapotról van szó, amennyiben azt a társadalom elismeri, amely a polgárok házasságát utánozza. További kérdés persze az, hogy mikor nyer ez a ténylegesség társadalmi elismerést?

A tiszta rabszolgaházasságoknál ez az elismerés akkor következett be — mint említettük —, ha e kapcsolatnak a rabszolgatartó osztály, esetleg az érdekelt rabszolgatartó szempontjából jelentősége volt. Ez a jelentőség lehetett anyagi, politikai, mint pl. a rabszolgastátusú rabszolgafelügyelők, majerosok stb. esetében,⁶² vagy érzelmi, mint pl. Scaevolánál, a rabszolgatartó dajkája unokájának házassága esetében (D. 34. 1. 20. pr.). Ilyen elismerésben a tiszta rabszolgaházasság, mint ténylegesség azonban csak olyan rabszolgáknál részesült, akik a rabszolgatartóval, vagy annak felügyelőjével valamilyen emberi kapcsolatban voltak. Ez volt az eset a rabszolgák *familia urbana*-ja esetében rendszerint, a *familia rustica* esetében többnyire, ha ez kisebb mezőgazdasági birtok rabszolgaszemélyzetéből állott. Szó sem lehetett azonban ilyen ténylegesség tudomásul vételéről ott, ahol rabszolgaömegek, férfiak és nők, esetleg gyermekeik egyaránt mint csupán számok, a rabszolgatartó „beszélő munkaeszközei”⁶³ végezték a köfejtést, erdőirtást, mocsarak lecsapolását, tehát a legnehezebb munkát, s ahol a rabszolgafelügyelők ostorcsapásai alatt naponta hullottak el a szerencsétlenek.

A vegyes rabszolgaházasságoknál — mint említettük — más volt a helyzet. Ezekben a rabszolgaállapotú fél rendszerint nem végzett a termelésben számottevő munkát, s ha saját rabszolgáról volt szó, az a háznál élt, vagy a familia rusticából emeltetett ki belső szolgálatra. De amennyiben idegen rabszolgáról is volt szó, római polgár, vagy polgárnő rendszerint ilyen rabszolgákkal kezdett kapcsolatot. Itt már egy olyan ténylegességről volt szó, amely mellett a társadalom nem mehetett el szó nélkül, hiszen az egyik fél római polgár volt, s az ilyen kapcsolatok egyre növekvő száma is szükségessé tette a köztársaság végétől kezdve e kapcsolatok társadalmi tudomásul vételét oly annyira, hogy i. sz. 54-ben már császári törvény rögzíti ezt az állapotot (Sc. *Claudianum*).

A rabszolgaházasság, legyen az tiszta, vagy vegyes, ha erre meg volt a lehetőség (tehát, ha rabszolgatartó azt tudomásul vette), a matrimonium legitimumot utánozni próbálta. Ez határozottan kitűnik a következőkből:

a) a Rómában talált, s általunk vizsgálat tárgyává tett sírfeliratok, akár tiszta rabszolgaházasságokról van szó (CIL VI. 2. 4350, 4370, 5178, 5198, 5558, 5884, 7287), akár vegyesekről (CIL VI. 2. 4464, 4465, 5192, 8453/a) következetesen a „*coniunx*” kifejezést használják, tehát „házastársnak” nevezik a kő alatt nyugvó felet. Másutt a rabszolgafeleség „*maritus*”-nak nevezi férjét (CIL VIII. 1898, 2296.), vagy „*vir*”-nek (CIL VIII. 3150.) teljesen a törvényes házasságok terminológiáját utánozva. A „rabszolgaházasság feleségére” már Cato maior az „*uxor*” kifejezést használja (De agri cult. 143.), nem beszélve

⁶² Varro, De re rustica 1. 17. 5. — Lásd: Maskin, Róma 212. 1.

⁶³ „*Instrumentum vocale*”. Varro, De re rustica. 1. 17. 1. A felügyelő rabszolgák munkára ösztönzéséről családalapítás lehetőségével ld. De re rust. 1. 17. 5. (*habeant coniunctas conservas, e quibus habeant filios*) — Maróti E.: Varro és a Rerum rusticarum libri tres. Budapest, 1971. 80.

arról, hogy Plautus, igaz hogy nem Rómában játszódó színdarabjaiban, de szintén az „*uxor*” szót használja e vonatkozásban (Casina 1. 109. és Mil. glori. 3. 2. 1006.);⁶⁴

b) a rabszolgaházasság (erre ugyancsak a vegyes házasságnál van adatlak) a klasszikus korban néha a „*matrimonium*” elnevezést viseli, mint ezt Paulusnál látjuk (D. 16. 3. 27.);⁶⁵

c) akár tiszta, akár vegyes rabszolgaházasságról volt szó, szokásos volt a nőnek, vagy rá tekintettel másnak a férj részére a házasság tartamára bizonyos vagyont adni, amely külsőségeiben a hozomány látszatát keltette, sőt, Ulpianus azt „*quasi dos*”-nak is nevezi (D. 23. 3. 39. pr.), bár ez jogilag semmiképpen sem volt és a rabszolgák jogképtelensége folytán nem is lehetett hozomány;

d) amennyiben a rabszolgaházasság a rabszolgafelek felszabadítása után is fennmaradt, úgy civiljogi hatályú felszabadítás esetén automatikusan *matrimonium legitimum*má vált⁶⁶ annyira, hogy a rabszolganő *peculium*ából a rabszolgaférj részére kihatott *quasi dos* a felszabadulás utáni változatlan együttélés (római házasság) alapján valóságos hozománnyá lett (Ulp. D. 23. 3. 39. pr.).

3. A „*contubernium*” szó sem a preklasszikus korban, sem a klasszikus kor nagy részében nem használatos. A *contubernales*, *contubernalis coniunx* (*mulier*) azonban már a köztársaság végétől általános elfogadott kifejezés, amelyet jogi és nem jogi írók egyaránt használnak.⁶⁷ Még Ulpianusnak és Paulusnak a digestaszerkesztők által egybe kapcsolt szövegtöredékei is a „*contubernalis*” (s ennek kapcsán a „*tabernae*”) szó magyarázatát adják:

„*Tabernae appellatio delarat omne utile ad habitandum aedificium, non ex eo quod tabulis cluditur*” (Ulp. D. 50. 16. 183.),

„*inde tabernacula et contubernales dicti sunt*” (Paul. u. o. 184.),

azaz, a két jogász a *contubernales* szót eredetét a *taberna* (= minden lakás céljaira alkalmas építmény) szóból vezeti le, és nem utal a rabszolgaházasságra.

A nem jogi írók közül Festus az első, aki a *contubernium* és *contubernales* szavak meghatározását adja (De verb. sign. 27.):

„*Contubernales dicuntur ex tabernis; quae fiebant ex tabulis. Unde et tabernacula sunt dicta...*” „*Contubernium dicitur contubernalium habitatio.*”

Festus, mint a fentiekből kitűnik, a *contubernalis* szót (Ulpianussal ellentétben) végeredményben a *tabula*-ból vezeti le, de nem kifejezetten a rabszolgaházassággal kapcsolatban használja a két szót, hanem együttlakást ért a *contubernium*on, amely a hadsereg vezére, ill. a helytartó és kísérete (*co-*

⁶⁴ Lásd Orestano id. m. 324. l. 1121—1124. jz.

⁶⁵ A helyzet a posztklasszikus korban ingadozóvá válik, amennyiben a Sententia írója (PS. 2. 19. 6.) már ez ellen nyilatkozik: „*inter servos et liberos matrimonium contrahi non potest*”, viszont Zeno császár a *matrimonium* és *contubernium* szókat szinonimaként használja (C. 11. 69. 1.).

⁶⁶ Olyasféle jelenség ez, mint mikor a felszabadított az általa kezelt *peculium* tulajdonosává lett felszabadítása pillanatában.

⁶⁷ Scaevola D. 32. 41. 2. — 34. 1. 20. pr. — 32. 41. 5. — 40. 5. 41. 15. — Columella 1. 8. 5. — Lásd Costa (id. m. 215. l.) által összegyűjtött és Orestanonál idézett (id. m. 322. l. 1122. jz.) itáliai és sardiniiai sírfeliratokat, ahol mindenütt a „*contubernalis*” szó szerepel. — Lásd még CIL VI. 2. 7287. „*D M Cer L Volusi cubic (ularius) Pri (mitiae) cont (ubernali) coniu (gi)*”. — Foti id. m. 796. l. és Leonhard id. m. 1184.

mites, amici) együttlakását éppúgy jelölhette,⁶⁸ mint egy rabszolga és rabszolganő, vagy két külön nemű ember együttélését, akik közül az egyik rabszolga. Mindezekből azonban az tűnik ki, hogy a *contubernium* tartalmához alapvetően hozzátartozott a két fél együttélése, s ha ez az együttélés megszűnt, nyilvánvalólag a rabszolgaházasság is felszámolódt.

A jogi forrásokban a *contubernium* szó először a klasszikus kor legvégén jelenik meg, Alexander Severus császár egy 225. évi rendeletében:

„*Si liber homo alienae ancillae contubernium sequatur, licet et fuerit denuntiatum, ut se abstineret, servus domini mulieris non fit*” (C. 7. 16. 3.).

Ez időtől kezdve a *contubernium* szó, mint a rabszolgaházasság megjelölése előbb magában, majd több más egyenértékű kifejezéssel együtt általános lesz a jogforrásokban.

3. A társadalmi—gazdasági viszonyok és az eszmeáramlatok hatása a „rabszolgaházasság” jogi rendezésére

1. A klasszikus kor a rabszolgák helyzetét illetőleg több vonatkozásban enyhülést hozott. Hadrianus volt az első, aki — bár nem általános hatállyal — megtiltotta a rabszolgák megölését azzal, hogy a tettes rabszolgatartót a bírónak kell átadni megbüntetés céljából (Script. hist. Aug. Hadriani 18.).⁶⁹ Antoninus Pius a saját rabszolga megölését úgy bünteti, mintha valaki idegen rabszolgát ölt volna meg (Gai. 1. 53.). Claudius az öregség, vagy betegség miatt kitett rabszolgát egy rendeletével szabadnak nyilvánította, és egy ilyen rabszolga megölését gyilkosságnak minősítette (Suet. Claud. 25.). Egy i. sz. 83-ból származó *senatusconsultum* a rabszolga castratióját is bünteti (Ven. Sat. D. 48. 8. 6.). Hadrianus konkrét esetben egy polgárnőt, aki rabszolganőt minden csekélységért borzalmasan megkínozta, relegációval sújtott (Coll. 3. 3. 4. = D. 1. 6. 2.). Ugyancsak ő volt az, aki megtiltotta a rabszolga, vagy rabszolganő eladását, vagy bordélyházba adását ellenérték fejében, ill. a rabszolgának *lanista* részére való eladását (Script. hist. Aug. Hadriani 18.). Antoninus Pius egy *rescriptuma* szerint, amennyiben a rabszolga ura kegyetlenkedése (*saevitia*) miatt a császár szobrához menekül (*ad statuam principis*) és segítséget kér, a rabszolgatartót a császár a rabszolga eladására kényszeríti (Ulp. D. 1. 6. 2. — Gai. 1. 53. — Coll. 3. 3. 1—3.). Amennyiben a rabszolga *suis nummis* megváltja szabadságát és ura vonakodnék őt ezután felszabadítani, erre Ulpianus szerint kényszeríthető (D. 40. 1. 4. pr. és k.).⁷⁰

Nem látunk azonban figyelembe vehető javulást a rabszolgák jogi helyzetének alakulásában. Így a rabszolgák továbbra is jogképtelenek maradnak, mindössze a *servus publicus* rendelkezhet *peculiuma* feléről a posztklasszikus jogtudomány szerint (Ulp. 20. 16.).

Bizonyos vonatkozásban ugyanakkor a klasszikus kor éppen súlyosbítja a rabszolgák helyzetét. Így elsősorban a *Sc. Silanianum*⁷¹ sújtja lényegében

⁶⁸ Cic. Pro. Planc. 27. — Pro Coel. 73. — Suet. Caes. 2. 42. — Tib. 14. — Vesp. 4. Lásd Leonhard id. m. 1164.

⁶⁹ Azonban csak mintegy két évszázad múlva minősül Constantinus szerint a rabszolga megölése gyilkosságnak (C. Th. 9. 12 l.).

⁷⁰ F. Schulz: Prinzipien des röm. Rechts. München—Leipzig. 1934. 149. és k. l., Kaser: RPR I.² 285—286. l. és Leicht id. m. 305. és k. l.

⁷¹ A *Sc. Silanianum* bő irodalmát lásd: Benedek F.: A *senatus consultum Silanianum*, Stud. Iuridica, Pécs, 1963. 3. 1. l. jz. továbbá Kaser: RPR I.² 283—284. 1. 3. és k. jz.

az egész rabszolgá-família urbánát, midőn kimondja, hogy az úr erőszakos halála esetében a vele egy földél alatt lakó rabszolgák kivégeztessenek. A *lex Aelia Sentia* és *lex Fufia Caninia*, Augustus törvényei szigorú gátat vetnek a köztársaság utolsó századában tömegessé vált rabszolgafelszabadtításoknak.⁷²

Ami a rabszolgaházasságok jogi elismerését illeti, itt a preklasszikus koral szemben egyetlen számottevő lépés sem történt. A jogi tartalmú szabályok — mint láttuk — inkább a felszabadultakra, mintsem a rabszolgaházasságban élőkre vonatkoztak, s ha azokra, úgy alapvetően a rabszolgaházasság feleinek terhére szóltak. Talán két momentumot lehetne kiemelni, amely arra látszik utalni, hogy a rabszolgaházasságok és családok irányában bizonyos enyhébb felfogás jut kifejezésre a jogtudományban és a császári törvényhozásban:

a) az egyik az az Ulpianus által konstruált, meglehetősen ingatag alapon álló jogmagyarázati szabály, mely szerint a végakarati intézkedést kétség esetében úgy kell értelmezni, hogy ugyanazon falusi birtokon dolgozó rabszolgák és családjuk lehetőleg együtt képezzék a *legatum* tárgyát, tehát együtt maradhassanak akkor is, ha csak a rabszolgáról intézkedett az örök-hagyó (D. 21. 1. 35.);

b) a másik szabály a *Sc. Claudianum* azon súlyos szabályát enyhíti Hadrianus császár jóvoltából, amely szerint, ha az idegen rabszolgával *contuberniumra* lépett polgárnő e kapcsolatából gyermekek születnek, a gyermekek a férj urának rabszolgái legyenek. Hadrianus itt következetesen érvényesíti a *ius gentium* azt a szabályát, hogy akit szabad nő szült, az szabadnak születessen (Gai. 1. 84.).

Az első jogszabály azonban rendkívül labilis, és a sok lehetőség közül csak egyet ragad meg, amikor lehetővé teszi a rabszolgacsalád együtt tartását, a másik viszont egy, *aius gentium* generális alapelvét áttörő, a vegyes *contuberniumból* született gyermekekre nézve „*privilegium odiosum*” eltávolítását jelenti a római „rabszolgajogból”, tehát egy jogelv töretlen érvényesülésének biztosítását, s egyben a korábbi jogi helyzet visszaállítását.

A *contuberniummal* szemben enyhébb felfogást tehát a preklasszikus korban mindössze az Ulpianus-féle jogmagyarázati norma jelenthet.

2. Kérdés ezek után, milyen tényezők idézték elő a rabszolgák jogi helyzetének fent említett enyhülését, ill. milyen tényezők gátolták e helyzet generális javulását, s mire vezethető vissza a rabszolgaházasságra vonatkozó egyetlen enyhítő jellegű szabály?

Mindenekelőtt az uralkodó eszmeáramlatok hatása vizsgálandó.

Miután a görög filozófia régibb keletű, és Rómában régebben érvényesülő áramlat volt, mint a kereszténység, előbb ennek a hatását kell vizsgálnunk.

A görög filozófiának az a területe, amely e jogfejlődés alakulásában száma jöhet, a görög Stoa bölcelete, a sztoikus filozófia volt. E filozófia meg-alapítója Athénban a ciprusi Zénon volt, a 4. és 3. század mezsgyéjén. A természet-i jelenségek változékonyságát, emellett azonban egy világszellem létét hirdette. Zénon szerint az emberi lélek üres lap, melyen a külső tárgyak kép-zet formájában benyomódnak. Az irányzat utóbb részben materialisztikus jellegét veszti és a társadalom rendjének konzerválására irányuló idealista filozófiává válik. Rómában a sztoikus filozófia az i. e. 2. században élt rhodosi Panaitiosnak — a középső Stoa megalapítójának — hatása folytán

⁷² *Maskin*: Augustus principatusa, 207. és k. 1.

terjedt el, aki így a római sztoicizmus alapjainak megteremtője lett. A római rabszolgatartó társadalmi rend bomlása a principátus első századában már bizonyos jelekben megmutatkozik, s a sztoikus filozófia római vetületének is ehhez kell formálódnia. Seneca, a filozófus, Néró császár nevelője, az i. sz. 1. században megalapítja a római sztoicizmust (Új Stoa). Filozófiai szemlélete két irányú: az erényes élet alapja a sors rendelésében való megnyugvás.⁷³ Ugyanakkor azonban azt hirdette, hogy minden ember testvér, tehát az erkölcs parancsa a felebaráti szeretet és részvét.

Elbbe a gondolatvilágba jól illeszkedik bele a *humanitas*, *pietas*, továbbá a *clementia* esetleg a *benignitas* kifejezés, amelyek Senecánál és a római íróknál, utóbb a jogiaknál is mind gyakrabban előfordulnak. De ide kapcsolódik bizonyos mértékben a *naturalis ratio* gondolata is (amellyel ugyan a klasszikus kor jogászai bizonyos fenntartással viseltetnek), amely a sztoikus természetjog (az emberek fizikai és szellemi természetéből eredő és a törvényi joggal szembenálló jog) fogalmából⁷⁵ alakult ki a köztársaság végén, s hatását a posztklasszikus jogban különösen érezte.

Kérdés, hogy az e szavakban kifejezésre jutó „emberiesség”, „felebaráti szeretet”, „emberi részvét”, mint az új sztoikusok irányzatának erkölcsi produktumai, hogy jutnak kifejezésre a rabszolgák vonatkozásában?

Arisztotelész⁷⁶ a rabszolgaságot az állam alapjának tekinti, s hozzá kapcsolódva a Régi és Középső Stoa is a rabszolgarendszer védelmezőjeként lép fel. Cicero, aki szónoklataiban sokszor szól a humanitásról, ezt semmiképpen nem vonatkoztatja a rabszolgákra. Kitűnik az egyik leveléből (Ad Att. 1. 12.), amelyből az látszik, hogy a részvét, az együttérzés felebarátainkkal a rabszolgára nem vonatkozik. Levelében ui. mentegeti magát Atticus előtt, hogy egy felolvasó rabszolgájának halála jobban megrendítse, mintsem szabad volna az általános felfogás szerint, hogy egy rabszolga halála megrendítse. De látszik ez Ulpianusnál is, aki egy gyilkosság bűnét bevallott rabszolgával kapcsolatban írja a tartományi helytartóról, hogy az a rabszolgát „*egregia ratione humanitatis*” kínoztatta meg (D. 48. 18. 1. 27.), hogy a vallomási valóságáról meggyőződjenek. Az egyetlen nézet, amely a rabszolga helyzetét könynyebbnek kívánta volna látni, a görög Chryssipposé volt, aki szerint — mint Seneca (De benef. 3. 22.) mondja — a rabszolga örökös bérmunkás (*perpetuus mercennarius*). Ez a szemlélet a gyakorlatban — eltekintve attól, hogy lényegében egyedülálló volt⁷⁷ — megmaradt filozófiai nézetnek és valójában semmiben sem realizálódott. Nem is realizálódhatott, hiszen a fenti kifejezések, főként a *humanitas* és a *pietas* csak a szabad emberekre nézve jelentették „bizonyos erkölcsi fogalmak nomenklatúráját, de nem a rabszolgákra. A *humanitas* kialakulására a görög Panaitios tanai adtak alapot, s az ifjabb Scipio (cos. 147.) baráti körében teremtődött meg e fogalom. A „filantrópia”,

⁷³ Lásd A. O. Makovszkij által „A filozófia fejlődése az ókori Rómában” c. fejezetet M. A. Dinnyik és többek által szerkesztett: A filozófia története I. Budapest, 1959. c. munka 132. lapján.

⁷⁴ *Maskin* (Róma 388. l.) Epiktetos sztoikus filozófiájának jellemzése kapcsán igen jól juttatja kifejezésre, hogy a sztoikus filozófia az emberekben azt a tudatot fejlesztette ki, hogy a fennálló társadalmi rend elkerülhetetlen kényszerűség.

⁷⁵ G. Dulckeit—F. Schwarz—W. Waldstein: Römische Rechtsgeschichte.⁶ München—Berlin, 1975. 131. l. — Schulz: Prinz. 23—24. l. és Gesch. 161—162. l. irodalommal.

⁷⁶ Politika I. p. 1253 b 15. és k.

⁷⁷ Talán csak Cicerónál látunk hasonló gondolatot a rómaiak közül „*fortuna servorum, quibus non male praecipiant, qui ita iubent uti ut mercennarius*” (De off. 1. 13. 41.).

amely kiterjesztő értelemben a rabszolgák iránti irgalmat is jelenthette volna, csak egyik és nem is legfontosabb értelme volt a humanitásnak. Az elsősorban az emberi személyiség értékének érzését kívánja kifejezni, amely magában foglalja az embernek azt a kötelezettségét, hogy e személyiséget, persze mások személyiségének tiszteletben tartásával kialakítsa. Csak az ilyen ember érdemli meg a „*homo*” nevet, és csak ez lehet „*humanus*”. Ilyen értelemben teljes nyilván való, hogy itt csak a szabad emberek személyiségének tiszteletben tartásáról lehet szó, s a szabad emberek iránti felebaráti együttérzésről, szeretetről, amennyiben a humanitásnak az „emberszeretet” (= filantrópia) értelmét nézzük.⁷⁸

A *pietas* fogalma ősi római eredetű. Annak az embernek a lelki állapotát jelenti, aki a nemzeti „*di parentes*” által megkövetelt igényeknek eleget tesz. Ennek ellentéte az „*impius*”, aki ezzel az istenek bosszúját hívja ki maga ellen. Görög befolyás alatt a cicerói időkben az emberek hazájukhoz való viszonyához kapcsolódik a *pietas* (Cic. De. rep. 6. 15. — Liv. 6. 42. 9. — 5. 7. 11. — 23. 9. 10.). A császárkorban a *patria* fogalma helyébe a császár lép, aki viszont a clementiához hasonló értelmű pietást kíván meg.⁷⁹

A fentiekből kitűnően a görög befolyás alatt kialakuló római sztoikus filozófiának két uralkodó fogalma semmiképpen sem volt alkalmas arra, hogy mozgató erővé váljék a rabszolgák helyzetének könnyítésére, különösen nem a *pietas*, amely a nemzeti szellem ápolását, majd a császár tiszteletét jelentette. Ehhez képest aligha fogadható el Schulz⁸⁰ az a nézete, mely szerint a császárkorban Senecának bizonyos szerepe lehetett abban, hogy a rabszolgákkal való bánásmód humanusabbá vált. Nem szabad ui. elfelejtenünk azt, hogy — mint e kérdéskör bevezetésében hangsúlyoztuk — Seneca nemcsak a felebaráti szeretetet együttérzést hirdette, mint az Új Stoa megalapítója, hanem azt is, hogy az erkölcs legfőbb parancsa az adott világrendbe való belenyugvás. Ez pedig eleve kizárja azt, hogy valaki érzelmi okokból a rabszolgák helyzetén változtatni kívánjon. S nem lehet egyetérteni Schulz azzal az érvelésével sem, amely Petroniusra (Cena Trim. 71.) támaszkodik, mely szerint: „*Amici inquit, et servi homines sunt, et aequae unum lactem biberunt, etiam si illos malus fatus oppresserit.*”. E kitételben a hangsúly nem azon van, hogy a rabszolgák is olyan emberek, mint a szabadok, hiszen ugyanazt a tejet szívták, hanem azon, hogy a végzet rosszul bánt velük. Ezen a végzetten viszont a senecai bölcsélet szerint nincs jogunk változtatni, mert ha erre törekszünk, nem lehetünk erényesek.

⁷⁸ Schulz: Prinzipien 128—129. l. — F. Schulz: Geschichte der röm. Rechtswissenschaft. Weimar, 1961. 375. l. — R. Reitzenstein: Werden und Wachsen der Humanität im Altertum. Universitätsrede. 1907. 4. 7. l. — H. Krüger: Die humanitas und die pietas nach den Quellen des röm. Rechts. SZ 19 (1899) 6. és k. l. — I. Heinemann: „Humanitas” címszó RE Suppl. 5. 282—310. — Személyi Kálmán: A keresztény eszmék hatása a római kötelmi jog kifejlődésére. Szeged, 1939. 13. l. — Plautusnál előfordul, hogy rabszolga is hivatkozik saját „*pietas*”ára, de „a fogalom nem a megszokott komoly jelentés tartalmát hordozza ezen említésekben” — mondja Hoffmann Zsuzsanna (Plautus pietas-konceptiójához. Acta Antiqua et Archaeologica Univ. Szeged. Suppl. IV. 1983. 8—9—1.) — hanem inkább parodisztikus jelleggel jelenik meg, utalva a rabszolga társadalmi helyzetére e korban.

⁷⁹ C. Koch: „*Pietas*” címszó RE 20. k. l. félkötet 1222—1223. — Krüger id. m. 6. és k. l. — Hohenlohe id. m. 127. l.

⁸⁰ Schulz, Prinz. 148. l. — A sztoikus filozófia befolyásának kérdéséről a római jogalkotásra lásd E. Albertario: Il diritto romano, Milano, 1940. 32. és k. l. és B. Kübler: Griechische Einflüsse auf die Entwicklung der römischen Wissenschaft. Atti del cong. di diritto rom. Roma. Pavia 1934. l. k. 93. és k. l.

Ugyanakkor azonban megcsillan e szövegben, nemkülönben Senecánál is, aki azt mondja a rabszolgákról, hogy „szolgák, de emberek” (Ep. ad Luc. 47. 1.), az emberek természeténél fogva való egyenlőségének gondolata, amelyet a posztklasszikus szövegek úgy fejeznek ki, hogy „*quia quod ad ius naturale attinet, omnes homines aequales sunt*” (D. 50. 17. 32.)⁸¹ és „*servitus est constitutio iuris gentium, qua quis dominio alieno contra naturam subicitur*” (D. 1. 5. 4. 1.).⁸²

Meg kell azonban állapítani (mint erre a IV. fejezet 2. címének 1. pontjában részletesen rátérünk), hogy azok a szövegek, amelyekben a rabszolgaházassággal kapcsolatban a „*humanitas*”, „*pietas*”, „*impium*”, valamint a „*naturale ius*” — szavak, ill. kifejezések szerepelnek, mind a klasszikus kor után végre ment interpolációk eredményei.

A rabszolgaházasság enyhébb elbírálása szempontjából tehát a sztoikus filozófia eszméi aligha bírhattak jelentőséggel.

3. Vizsgáljuk meg ezek után a keresztény eszmevilág hatásának kérdését a rabszolgaházasságokra.⁸³

Az őskeresztény egyház alapvető tanítása az, amit Pál apostol úgy fogalmaz meg, hogy:

„*Nincs zsidó, sem görög, nincs rabszolga és szabad, nincs férfi és nincs nő, mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban*” (Gal. 3. 28.).

Ez persze nem jelenti azt, hogy Pál apostol ne venné tudomásul a rabszolgaság intézményét. Ez nyilvánvaló abból, hogy az ephesosiakhoz írt levelében (6. 5.) a rabszolgákat uraik iránti engedelmességre inti. Ez az engedelmességre intés azonban nem egészen egyértelmű és egyoldalú, mert ugyan e levelének további részében ezt mondja:

„*Ti is urak, ugyanezt cselekedjétek ő velük, elhagyván a fenyegetést, tudván, hogy a ti Uratok is a mennyben van és személyválogatás nincsen őnála*” (Eph. 6. 9.).

Mégis némi árnyalati különbség van a sztoikus filozófia és a keresztény ideológia között e vonatkozásban, jöllehet az utóbbi az előbbiből számos elemet vett fel. Ez a különbség abban rejlik, hogy a keresztény ideológia egyaránt szól a rabszolgákhoz és rabszolgatartókhöz, míg az Új Stoa filozófiája a szeretetet, jó akaratot lényegében inkább csak a szabad társadalmon belül kívánja meg. Ez egyébként természetes is, hiszen az Új Stoa megalapítója Seneca, aki bár a rabszolgát is embernek tekinti (Ep. ad Luc. 47. 1.), a birodalom urainak, a nagy rabszolgatartóknak egyike éppúgy, mint Petronius, ha azt is hirdeti, hogy egy tejet szívott ő is a rabszolgákkal, de azokat rossz soruk (*fatus malus*) rabszolgasorsba taszította (Trimalch. 71.).

Pál apostol tanításai persze csak a keresztény közösségekre vonatkoztak és azokban váltak élő valósággá.⁸⁴ E közösségek — mint Pál mondja (Phil. 4. 7.) — az „Isten békeességében” éltek, ahol a rabszolgatartó rabszolgáját testvérének kellett, hogy tekintse. Mikor Pál apostol visszaküldte gazdájához

⁸¹ A kérdéses szöveg teljesen interpolált E. Albertario (Rendiconti del R. Istituto Lombardo di scienze e lettere, Milano. 57. k. 1924. 176. l.) Perozzi Ist. II. 100. l., 3. jz. és mások szerint is.

⁸² A „*contra naturam*” posztklasszikus beszúrás eredménye Perozzi (Ist. II. 73. l. 3. jz.) szerint.

⁸³ A keresztény eszmevilág befolyásának kérdését a római jogra kiterjedt irodalom tárgyalja. Lásd: Schulz: Gesch. 376. l. 1. jz.

⁸⁴ Leicht id. m. 307. l. — Roberti: La Lettera di S. Paolo a Filemone a la condizione giuridica del servo fuggitivo. Univ. Catt. S. Cuore Milano. II. 40. k. 1933. — Wallon id. m. 296. és k. — Insadowski id. m. 59. l. 177. jz.

„*Quid enim iniustius, quis iniquius at improbius, quam ita alieno benefacere servo, ut domino eripatur, ut alii vindicetur... talis adsertor etiam damnaretur in saeculo, nedum plagiator, non aliter deus Marcionis...*”

E mondatában az egyházatya kifejezésre juttatja, hogy teljes egészében helyesli a rabszolga-magántulajdon sérthetetlenségét, a rabszolgatartó hatalmát rabszolgája felett és a római birodalmi jog alapján áll. Szemben tehát Callistus pápával, aki semmibe vette Róma törvényeit, Tertullianus nemcsak tudomásul vette a rabszolgaság intézményét, mint Pál, de erőteljesen mellette foglalt állást.⁹⁰

Hasonló álláspontot látunk a Constantinus előtti korszak másik jelentős egyházatyjánál a 3. században élt Cyprianusnál (Testim. 3. 72—73.):

„*Servos, cum crediderint, plus dominis carnalibus servire... debere*” ...
„*item dominos mitiores debere esse*”.

Cyprianus szerint tehát a hívő rabszolgáknak földi uraiknak hűségesebben kell szolgálniuk, mint a pogány rabszolgáknak, bár az uraknak is enyhébben kell velük bánni. Ez a Pál apostol szemléletétől már távoldó álláspont a keresztény rabszolgának még fokozottabb mértékben kötelességévé teszi a hűséget esetleg pogány urai iránt is, tehát nemcsak testileg kötözi gúzsba a rabszolgát, mint Róma törvényei tették, hanem lelkileg is.⁹¹ Az urak figyelmeztetése viszont távol áll a Pál apostol adta figyelmeztetéstől, formálissága folytán.

Ilyen, a szintén az egyház keretében érvényesülő szemlélet teszi magyarázhatóvá, hogy Hippolytus pápa erősen elítéli I. Callistus pápa említett döntését és abban az erkölcsök megrontását látja még akkor, midőn a keresztény vallás távolról sem államvallás Rómában.⁹²

Ez nyilvánvalólag abból adódhat, hogy az egyház vezetői között voltak, akik, mint Callistus pápa (a volt rabszolga), osztályhelyzetüknél fogva szembenállottak a rabszolgatartó római állammal, s voltak, akik akár osztályhelyzetüknél fogva, akár az uralkodó rétegekkel való jó kapcsolataik folytán az egyház és az állam közti válaszfal lebontására törekedtek.

A keresztény ideológia e korban képviselőinek különböző társadalmi kategóriákban való tartozása folytán csak a hívő rabszolgák és rabszolgatartók viszonyában lehetett befolyással, nem lehetett azonban hatással a római rabszolgatartó kegyetlenségének enyhítése, általában, így többek közt a rabszolgaházasságoknak a jogrend által való enyhébb elbírálása tekintetében. A keresztény eszmevilág következetes képviselői, azok, akik valóban szembenállottak a rabszolgasággal, osztályhelyzetük, felfogásuk folytán, nem kerülhettek kapcsolatba Róma uralkodó osztályával, s így arra hatást nem gyakorolhattak. A másik csoport viszont, amely feladta a paulusi tant a szabad és rabszolga közti egyenlőségről, s így megközelíthette az uralkodó osztály szemléletét, szükségképpen annak ideológiáját kell hogy magáévá tegye, s így el kellett, hogy ítélje a Callistus-féle felfogást.

Az egyház vezetőjének (Hippolytus) ezt a megalkuvó magatartását *Orestano*⁹³ az egyház óvatosságának tudja be, amelyet kettős cél vezetett e téren: egyrészt az erkölcsök és szokások romlásának megakadályozása, másrészt a polgári hatóságokkal való összeütközés elkerülése. A kitűnő romanista helye-

⁹¹ Beck id. m. 136. l.

⁹² J. I. Döllinger: Hippolytus und Kallistus. Regensburg, 1853. 158. l. Allard: Esclaves 264. és k. l. — Orestano id. m. 303. l.

⁹³ Orestano id. m. 303. l.

sen látja a második célt, nem értékeli azonban nézetük szerint megfelelően Hippolytus azt a megállapítását, hogy a Callistus-féle határozat az erkölcsök romlását okozza.^{93/a} Milyen erkölcsökről van ui. itt szó? Semmi esetre sem a keresztény erkölcsről, amely nem ismer különbséget szabad és rabszolga közt, „mert mindnyájan testvérek a Krisztusban”, de igenis a rabszolgatartó Róma erkölceiről, amelyek az egész köztársasági korban a censorok regimen moruma útján érvényesültek azokra a magukról megfélemlített senatori- és lovagrendű emberekre, akik rabszolgát választottak maguknak élettársul, s akikkel szemben a császárkor már a törvény szigorával lépett fel (*Sc. Claudianum*).

4. Miután a két legfontosabb klasszikus kori eszemáramlat hatása a rabszolgaházasságok társadalmi és jogi elbírálása tekintetében nem mutatható ki, megvizsgálándó, hogy a társadalmi—gazdasági viszonyok milyen mértékben hatottak egyrészt a rabszolgákkal való enyhébb bánásmód jogi eszközökkel való biztosítására, másrészt a rabszolgaházasságokkal kapcsolatban e korban érvényesülő társadalmi és jogi szemléletre.

A római rabszolgatartó rend klasszikus korát az i. e. 2. században érte el, s ekkor bontakozott ki az árutermelő rabszolgaság a maga egész terjedelmében. Ennek a virágkornak azonban a principátus elején kb. vége van.⁹⁴ Az árutermelő rabszolgatársadalom bomlásának jelei a principátus második századában már kétségtelenül megmutatkoznak.⁹⁵ Ennek oka az, hogy a rabszolgarendszer mellett a termelés minőségileg tovább már nem fokozható, mert a termelési viszonyok a termelőerők fejlődésének megfelelő keretet már nem biztosítanak. Bizonyos gazdasági fejlődés már csak a rabszolgatömegek növelésével érhető el. Erről azonban az augusztuszi *Pax Romana* idején kevéssé lehet szó, hiszen a rabszolgaszerző háborúk száma egyre fogy, s csak egy-egy nagyobb fellendülés mutatkozik a rabszolgák beözönlésében, mint pl. Trajanus dáciai hadjárata után. A birodalom munkarendszerét, a rabszolgarendszert tehát konzerválni kell. Ez a konzerválás a rabszolgák számának lehetőleg fenntartásával, esetleg szaporításával biztosítható. Ezért olyan törvényeket kellett hozni, amelyek megakadályozzák a rabszolgák számának fogyását. Ezek lehettek olyanok, amelyek a rabszolgákkal való emberségebb, és lehettek olyanok, amelyek a rabszolgákkal való embertelenebb bánásmódot követelték meg. Tehát nem a rabszolga érdekei voltak itt irányadók, hanem a rabszolgatartó osztály érdekei. Az, hogy tiltják a rabszolgák megölését, velük való kegyetlenkedést még a rabszolga-magántulajdonba való állami beavatkozással is (a rabszolga hatósági eladása, ha ura kegyetlenkedik vele), nem a rabszolgával szemben érvényesülő „humanitas”, vagy a kereszt-

^{93/a} A konfrontációt még érthetőbbé teszi az, hogy Callistus pápa ellenzéke vele szemben ellenpápát állított Hippolytus személyében; ld. *Gergely Jenő*: A pápaság története, Budapest, 1982. 24. l.

⁹⁴ *J. Kuczynski* (*Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, Berlin, 1949. I. k. 93. és k. l.) már a principatus kezdetétől megkezdődöttnek látja a római rabszolgatartó rend bomlását, mert szerinte már ez időben nem biztosítanak a termelési viszonyok a termelő erőknek megfelelő fejlődési lehetőséget; a látszólagos gazdasági virágzás a principatus elején szerinte a provinciák különböző gazdasági fejlettségi szintjének nivellálásából adódik. Hasonló gondolatot látszik felvetni *E. M. Stajerman* (*A rabszolgakollégiumok és a familiák a császárság korában*. Szovjet Régészet, MTA-kiadó, Budapest, 1953. 13. l.) is. — *J. Toutain* (*L'économie antique*, Paris 1927.) a bomlás jeleinek az első megjelenését az i. sz. II. század vége elé teszi (415. l.).

⁹⁵ A birodalom legnagyobb kiterjedését Traianus halálakor éri el (117), utódja Hadrianus azonban kénytelen lemondani elődjének keleti hódításairól.

tény vallás által hirdetett szeretet következménye, hanem az, hogy a rabszolgák ok nélküli leölésével, kínzásával fogynak a rabszolgaállományok. De ugyanakkor a rabszolgák terhére érvényesül az az intézkedés, amely a rabszolgafelszabadítások elszaporodásának kíván gátat vetni, szintén a rabszolgák létszámának konzerválása céljából.

A rabszolgaházasságokba való állami beavatkozás szintén ezt a képet mutatja. Az, hogy a *Sc. Claudianum* a más rabszolgatulajdonába, annak akarata ellenére beavatkozó (rabszolgájával életközösséget létesítő) polgárnőt rabszolgasággal sújt, és gyermekeit is rabszolgává teszi, a rabszolgák számának szaporítását szolgálja. Az, hogy a gazda szempontjából jelentős rabszolgák (*vili-cus*) számára *peculium* adásával, *contubernalis* élettárs biztosításával lehetővé kívánják tenni a családalapítást, a megbízható rabszolgák számának szaporítását szolgálta. A rabszolgafamília tagjainak együtt tartására irányuló *Ulpianus*-féle jogmagyarázati norma az örököszt és hagyományost az ellen kívánja biztosítani, hogy mindketten olyan rabszolgákat kapjanak a végrendelet folytán, akiknek — családtagjaiktól való elszakításuk folytán — még anynyi munkakedvük sincs, mint korábban, mikor még „családtagjaikkal” együtt éltek.

A császárkor elején a rabszolgákkal való enyhébb elbánást kimondó jogszabályoknak éppúgy, mint a talán kisebb számú, szigorúbb bánásmódot előíró normáknak tehát egyaránt társadalmi—gazdasági okai voltak. Ilyen okok szabták meg a rabszolgaházasságról vallott társadalmi és jogi felfogást is.

A rabszolgaházasság jogi elismerése tekintetében a birodalmi jog lényegében egyetlen lépést sem tett előre a köztársasági korhoz képest, mert ezt a társadalmi—gazdasági tényezők nem kívánták meg, hanem éppen azt követelték, hogy a rabszolga továbbra is jogképtelen maradjon, és így e tekintetben is konzerváltassék a rabszolgatartó rendszer.

IV. A „RABSZOLGAHÁZASSÁG” A POSZTKLASSZIKUS ÉS JUSZTINIÁNUSZI JOGBAN

1. A „rabszolgaházasság” jogi szabályozása

1. A források a rabszolgaházasság megjelölésére a klasszikus kor végétől kezdve általában a *contubernium* szót használják, s ekkor következik be a *contubernium* fogalmának precizizálása is.

Constantinus 319-ben, tehát a 4. század elején rögzíti a rabszolgánóval kötött házasságra nézve, hogy:

„*etsi videtur indignum, minime tamen legibus prohibetur, sed neque conubium cum personis potest servilibus et ex huiusmodi contubernio servi nascuntur*” (C. Th. 12. 1. 6.).

Mint *Biondi*⁹⁶ is kiemeli, itt a császári rendelet némiképpen bizonytalankodik. Ez a bizonytalanság abban áll, hogy a forráshely bevezetőben rögzíti azt a társadalmi felfogást, amely talán hajlamos lenne a rabszolgánóval kötött „házasság” bizonyos mérvű elismerésére egyes rétegek társadalmi rosszszállása ellenére is, továbbá „*persona servilis*”-ről beszél, ami a klasszikus

⁹⁶ *Biondi* id. m. 3. k. 88. l.

birodalmi jogi terminológiába alig illeszthető be, hiszen a rabszolga ugyan nem „res”, hanem „homo”, de nem „persona”, hiszen nem jogalany, de végül mégis rögzíti azt, hogy rabszolgaállapotúakkal *conubium* nincs, ez csak *contubernium*, amelyből — miután adott esetben a feleség a rabszolga — csak rabszolgák szülehetnek.⁹⁷

A jusztiinianuszi törvényhozásba ez a *constitutio* már egészen tömören, a fenti bizonytalankodás elhagyásával kerül:

„*Cum ancillis non potest esse conubium, nam ex huiusmodi contubernio servi nascuntur*” (C. 5. 5. 3.).

Egészen félreérthetetlen azonban ez a tétel a posztklasszikus jogtudományban az *ulpianusi Regulákban* (5. 4—5.):

„*Conubium habent cives Romani cum civibus Romanis; cum Latinis autem et peregrinis ita si concessum sit; cum servis nullum est conubium*”,

valamint a *Sententia-szerkesztő művében* (PS 2. 19. 6.):

„*Inter servo et liberos matrimonium contrahi non potest, contubernium potest*”.

Az, hogy a rabszolgának *conubiuma* nincs, sohasem volt vitás, hiszen a *ius gentium* szerint jogalanyisággal bíró peregrinusok sem rendelkeztek az-
zal, sem a latinjogúak (az utóbbiak csak abban az esetben, ha Róma ezt részükre külön biztosította). Mégis csak a posztklasszikus korban került tételes megfogalmazásra ez a jogi norma, ami azt mutatja, hogy a csak a dominátus idején lett annyira általános a vegyes rabszolgaházasság (a tiszta rabszolgaházasságok tekintetében, amennyiben ilyenről a rabszolgatartó egyáltalában tudomást vett, ez a kérdés soha nem merült fel oly formában, hogy ilyen megfogalmazás valaha is szükségessé vált volna), hogy a rabszolga jogalanyiságának hiányából kezdettől fogva természetsszerűleg következő ezt a normát írásban is rögzíteni kellett.

2. A *contubernium* fogalma a posztklasszikus korban bizonyos értelemben módosul, amit a félszabadok különböző kategóriáinak a római társadalomban, s ennél fogva a római jogban való megjelenése eredményez, s emellett az ilyen jellegű életközösségre különböző egyenértékű kifejezések jönnek használatba.

A császári *constitutiók*, amelyekre a *contubernium* kifejezésből és tartalmi módosulásának vázolásánál támaszkodnunk kell, időrendben a következők:

„*Si liberti conventibus patronis consortium cum ancilla (sc. nostra) colonisve nostris elegerint, sciant, illi se deinceps commoda patronatus ammisuros*” (Valentinianus és Valens 367. évi const. C. 6. 4. 2.).

E rendelet szerint, ha a libertinusok patrónusaik hozzájárulásával császári rabszolgákkal, vagy császári colonákkal létesítenek életközösséget (*consortium*), úgy a férj patrónusa elveszti libertinusa felett a *ius patronatus*. E rendelkezésnek nyilvánvaló indító oka az volt, hogy a császárok így akartak birtokaikra rabszolgáink vagy colonáink férjhez menetele után további munkaerőt szerezni, megszabadítván az idegen libertinusokat a *ius patronatusból* származó kötelezettségeik alól patrónusukkal szemben, hogy ezentúl munkaerejüket csak a császári birtoknak szentelhessék.

⁹⁷ A bizonytalankodás természetesen csak a vegyes rabszolgaházasságokat illetően látszik fennforogni, ott is csak az esetben — tekintettel a *Sc. Claudianumra* — ha a férj a római polgár, egyébként a tiszta rabszolgaházasságok jogi elismerése, vagy el nem ismerése tekintetében ilyen kétely nincs, hiszen azok jogi el nem ismerése teljesen egyértelmű.

A következő császári rendelet már az 5. századból származik, és a következőket mondja:

„*Mulier (sc. colona) quae fuisse originaria docebitur, si cuiuscumque hominis secuta consortium in urbibus vel in quibuscumque locis victura constitit, eius omnem subolem secundum vetera constituta conveniet revocari*” (Arcadius és Honorius 419. évi const. C. 11. 48. 16.).⁹⁸

Itt a rendelet egy colonáról szól, aki szabad férfival elhagyva a földet, életközösséget (*consortium*) létesített a városban vagy másutt. Gyermekeit is vissza lehet a földbirtokosnak hívni.

A következő rendelet — időpont megjelölése nélkül — Zeno császártól származik (C. 11. 69. 1. pr. és 1.):

„*Si liber colonus vel colona libera tamiaco, vel tamiacae matrimonii iure copuletur, filii vel filiae ex huiusmodi contubernio procreati, vel procreatae colonis dominicis adnectentur. (1) Sin autem adscripticius vel servus alienus colonam vel ancillam dominicam ducat uxorem, vel adscripticia vel ancilla (sc. aliena) colono vel servo nubat dominico et ex huiusmodi coniunctionibus nati sunt liberi, legum veterum ius tenere sancimus.*”

Es constitutióban a császár a császári rabszolgákról, valamint a császári földekhez kötött félszabadokról beszélve szabályozza azok egymásközti házasságát és gyermekeik státusát. Így szó először a *liber colonus (colona libera)*⁹⁹ és a *tamiaca (tamiacus)*¹⁰⁰ contuberniumáról. Egyik sem rabszolga (bár mindketten földhöz vannak kötve valamilyen módon). Házasságuk azonban ennek ellenére *contubernium*. Itt tehát lényegében félszabadok contuberniumáról van szó. Ezután beszél a *constitutio* az *adscripticius*¹⁰¹ és a *colona dominica* (császári *colona*), ill. *ancilla dominica* (császári rabszolganő), valamint a *servus alienus* (idegen, tehát nem császári rabszolga) és *colona*, vagy *ancilla*

⁹⁸ Ezt a rendeletet egészíti ki 451-ben III. Valentinianus egy rendelete (Nov. Valent. 31. 5.), mely szerint, ha szabad ember colonával életközösségre lép, köteles megfogadni hatóság előtt, hogy a colonát és gazdáját el nem hagyja. Ebben a minőségben „*salva ingenuitate licentiam non habeat discedenti*”, vagyis, szabadságát megtarthatja, de el nem távozhat a földbirtokról, amelyhez élettársa kötve van.

⁹⁹ A *colonus liber* jogi helyzete az irodalomban meglehetősen vitás. A *Ranovics* (A colonatus a II—V. század római törvényhozásában. Szovjet Régészet magyar kiadása IV. 1953. 52. l.) szerint a *liber colonus* teljesen szabad földművest jelent a félszabad colonussal szemben. *Kaser* (RPR II.² 144. l.) szerint ezek nem estek *adscriptio* (adóajstromba való felvétel) alá és a szabad költözködési jogot csak bizonyos speciális törvények folytán nélkülözték. *Brósz Róbert* (Nem teljesjogú polgárok a római jogforrásokban. Budapest, 1964. 1891.) olyan szabad születésű embert lát itt, aki önként vállalta a colonusi minőséget. Úgy véljük, hogy a rög-höz kötött félszabad colonusok egyik fajával állunk szemben, de jogi helyzetüket pontosabban megállapítani ma alig lehetséges. További irodalom lásd *Kasernél* (RPR II.² 144. l. 21. jz.) és *Brósznál* (id. m. 190. l.).

¹⁰⁰ *Tamiacum* a császári *fiscus* bizonyos földjeinek colonusát értették. A *praedium tamiacum* a provinciái császári földeket jelentette (C. 11. 69. De praediis tamiacis...).

¹⁰¹ Az *adscripticius* szemben a *colonus liber*rel, aki nincs az adóajstromba felvéve (*adscriptus*), adóajstromba bevett keleti provinciái *colonus*, akiket „*coloni censibus duntaxat adscripti*”-nek is nevezték (C. 11. 50. 2. pr.). Justinianus a következőket mondja róluk: „*etenim differentia inter servos et adscripticios intellegitur, cum uterque in domini sui positus est potestate et possit servum cum peculio manumittere et adscripticium cum terra suo dominio expellere*” (C. 11. 48. 21. l.). Itt tehát lényegében majdnem rabszolgaállapotúakról van szó, jogilag azonban félszabad minőségük aligha vitatható, hiszen ezt minden colonusnál megállapítják a források (*Kaser* RPR II.² 146., 147. l.).

dominica házasságáról (coniunctio), valamint az *adscripticia*, vagy *ancilla aliena* (idegen, tehát nem császári rabszolganő) és császári *colonus*, vagy rabszolga házasságáról (*coniunctio*).

A következő constitutiók már mind Justinianustól származnak:

„*Quae ex mulieribus adscripticiis et viris liberis progenita sit, in suo statu relinqui, et sit adscripticia proles ex tali copulatione procreata. (1) Si quis autem vel ex servo et adscripticia, vel ancilla et adscripticio fuerit editus, matris suae ventrem sequatur et talis sit condicionis, qualis et genetrix fuit, sive ancilla, sive adscripticia*” (C. 11. 48. 21. pr. és 1.).

E szövegben *adscripticia* és szabad férfi életközösségéről (*copulatio*), továbbá rabszolga (rabszolganő) és *adscripticius* (*adscripticia*) házasságáról és gyermekeiknek jogi sorsáról. Míg tehát a Zeno-féle *constitutio* a császári birtokok *colonus*ainak, rabszolgáinak házasságszerű életközösségével foglalkozik, Justinianus itt magánosok hatalma alatt levő félszabadok és rabszolgák életközösségét és annak jogkövetkezményeit tárgyalja.

Ehhez kapcsolódik a Justinianustól származó következő *constitutio*:

„*Si qui adscripticiae condicionis constituti mulieres liberas quacumque mente aut quacumque machinatione sive scientibus dominis sive ignorantibus sibi uxores coniunxerunt vel postea coniunxerint, in sua libertate permanere tam eas quam prolem quae ex eis cognoscitur procreata sancimus... ut si ex libero marito et adscripticia uxore partus fuerit editus, is maternae condicionis maculam, non paternam sequatur libertatem*” (C. 11. 48. 24. pr.).

E *constitutio* azokról az *adscripticiusokról* szól, akik szabad nőket, azok félrevezetése mellett, velük való házasságra bírnak (*coniunctio*). Az ebből a kapcsolatból származó gyermek itt is az anya jogállását követi, azonban — és itt folytatódik a rendelet — ezt a tevékenységet az *adscripticiusok* nem folytathatják büntetlenül, mert ilyen esetben a *dominus* akár maga, akár kérésére a *praeses provinciae* „*talem hominem castigatione moderata corrigere et abstrahere a tali muliere*” (C. 11. 48. 24. 1.), tehát az ilyen *adscripticius* megfenyíthető, és szabad feleségétől elválasztható.

Végül Justinianusnak egy 531-ből származó meglepő tartalmú *constitutió*-járól kell szólnunk, amely a következőképpen hangzik:

„*Si quis sine uxore constitutus ancillam suam nomine habeat concubinae et in eadem usque ad mortem consuetudine permanserit et forsitan liberos ex ea sustulerit, sancimus omnimodo non concedi heredibus defuncti eandem vel liberos ius, si etiam liberos habuerit, in servitutum deducere, sed post mortem domini sub certo modo eripiatur in libertatem una cum subole sua, si etiam eam forsitan habuerit. (1) Ipsi etenim domino, dum superest, damus licentiam, quomodo coluerit uti tam ancilla sua quam etiam ex ea progenita subole et in suo ultimo elogio quidquid voluerit contra eos disponere, id est sive quasi servos eos aliis legare, sive in servitute heredum nominatim relinquere. Sin autem taciturnitate eos praeterierit, tunc post mortem eius ad libertatem eripiuntur, ut sit domini mors libertatis eorum exordium. (2) Omnibus etenim uxores habentibus concubinas vel liberas vel ancillas habere nec antiqua iure nec nostra concedunt*” (C. 7. 15. 3. pr. és 1—2.).

E rendeletben Justinianus kimondja, hogy a *concubinatus* létesítése csak abban az esetben engedhető meg a polgárnak, ha felesége nincs, azonban a *concubina* — s ez új — nemcsak szabad nő lehet, de rabszolganő is (*ancilla*). A szabad nővel való *concubinatus* különösebb magyarázatot nem kíván. En-

nek — mint ismeretes — a császárkorban többnyire a rangkülönbségek, mint házassági akadályok voltak indító okai a szabadok között. Mit jelentsen azonban a concubinatus egy szabad ember és rabszolganő között? Vajon a rabszolga-állapotú *concubina* ezáltal a szabad állapotú helyzetét nyeri el, tehát szabaddá válik-e, gyermekei törvényesíthetők-e, vagy megmarad továbbra is rabszolganő és gyermekei is rabszolgák? Az előbbi esetben valódi concubinátusról, az utóbbiban a *contubernium* új elnevezéséről, esetleg módosított tartalmat fedő új formájáról lehet szó.

Mint a fenti szöveg világosan kifejezésre juttatja, ez a „*concubinatus*” a rabszolganővel életközösségre lépett szabad férj életében a *contubernium*-tól sem formában, sem tartalomban nem tér el, igazi rabszolgházasság az, csupán két előfeltétele van:

egyrészt a szabad ember saját rabszolganőjével lépjen ilyen életközösségre, másrészt az életközösség egész a férj haláláig fennálljon.

A nevezettek felőli szabad végrendelkezési jogot Justinianus megengedi ugyan az örökhatáronak, ha azonban nem végrendelkezett, vagy végrendeletében hallgatólagosan mellőzte concubináját és attól született gyermekeit, úgy azok automatikusan szabaddá válnak. Itt tehát a vegyes rabszolgházasságnak speciális formájával kerülünk szembe. Nem lehet tehát minden fenntartás nélkül elfogadni *Biondinak*¹⁰² azt a nézetét, hogy Justinianus elismerte a rabszolganővel való concubinátust, hiszen itt valójában nem concubinátusról van szó, mert a *concubina* csak szabad nő lehet. Csak a kapcsolat kapta ezt a nevet, valójában itt továbbra is *contubernium*ról van szó, amely azonban a szabad „férj” halála után speciális jogkövetkezményeket vonhat maga után, olyanokat, amelyek eddig ismeretlenek voltak. Azt viszont el kell ismernünk, hogy a vegyes rabszolgházasságnak ez az enyhébb elbírálása az egybeolvadt sztoikus és keresztény filozófiának lehet a következménye Justinianusnál,¹⁰³ s egy csekély lépés a rabszolgházasságok jogi elismerése felé.

Áttekintve a rabszolgházasságokra vonatkozó forrásanyagot, alapvetőleg az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

a) a *contubernium* kifejezés a rabszolgházasság megjelölésére a klaszszikus kor vége felé nyer polgárjogot, de a posztklasszikus kor derekától a császári törvényhozás¹⁰⁴ már más szinonimákat is használ a *contubernium* helyett és a jusztiniánuszi jogban szinte teljesen felváltják azt más kifejezések (*coniunctio*, *consortium*, *copulatio*);

b) a *contubernium*, vagy a vele egyenrangú kifejezések már nemcsak az eddigi értelemben vett rabszolgházasságot jelentik, tehát azt az életközösséget, ahol mindkét fél rabszolga, ill. az egyik rabszolga a másik szabad ember. A félszabad állapot jogi kialakításával, tehát lényegében a földhöz kötött szabadok, a colonusok különböző kategóriájának bevezetésével az ezek és rabszolgák házasságát, valamint az ezek egymás között és szabad emberekkel kötött házasságát is *contubernium*nak (vagy *consortium*nak, *copulatio*nak, ill. *coniunctio*nak) nevezték. Sőt, éppen két félszabad (*colonus liber* és *tamiaca*, ill. fordítva) életközösségét nevezték *contubernium*nak és a régi értelemben vett rabszolgházasságokat nevezték el a *contubernium* szinonimáival;

¹⁰² *Biondi* id. m. 3. k. 90. 1.

¹⁰³ Gazdasági okai aligha lehettek ennek az intézkedésnek.

¹⁰⁴ A *contubernium* kifejezést következetesen használja a *Sententia-szerkesztő*, Alexander Severus (C. 7. 16. 3.), Diocletianus és Maximianus (C. 9. 9. 23.), Constantinus (C. Th. 12. 1. 6. és 4. 11. 1.) stb. nem különben néhány interpolált *Digestahely* (Paul. D. 23. 2. 14. 3. — Ulp. D. 21. 1. 35.), azonban már Constantinusnál kezdve (C. 5. 5. 3.) kezdenek jelentkezni a szinonimák (*coniunctio*).

c) emellett bevezették a saját rabszolgánövel való *concubinatus* intézményét, amely változatlanul a régi értelemben vett vegyes rabszolgaházasság, de a szabad élettárs halála után különlegesen kedvező jogkövetkezményekkel jár a rabszolgaállapotú concubinára és gyermekeire.

Vizsgáljuk meg ezek után, hogy a contuberniumnak, amelyet más szóval coniunctionak, copulationak, consortiumnak, sőt, kivételesen concubinátusnak is neveztek, amelyet a római házasságtól a *conubium* hiánya¹⁰⁵ választott el a felek, ill. azok egyikének vagy másikának teljes vagy részleges jogképtelensége folytán, milyen változatai voltak forrásaink szerint a posztklasszikus korban:

a) rabszolga és rabszolga közötti házasság:

aa) *servus alienus* — *ancilla dominica* (C. 11. 69. 1. Zeno.),

ab) *servus dominicus* — *ancilla aliena* (C. 11. 69. 1. Zeno), az ilyen felek közt létrejött házasságot a források coniunctionak nevezik;

b) rabszolga és félszabad közötti házasság:

ba) *servus* — *adscripticia* (C. 11. 48. 21. pr. Just.),

bb) *adscripticius* — *ancilla* (C. 11. 48. 21. pr. Just.).

Az ilyen házasságot a forrás nem jelöli meg határozott névvel;

c) rabszolga és szabad közötti házasság:

ca) *servus alienus* — *mulier libera* (Sc. Claudianum, PS 2.21a 1—18.—C. Th. 4. 12. 1. Const. — C. Th. 4. 12. 7. Valent. — Valens. — Cons. vet. c. iur. 9. 7. — C. 7. 24. 1. 1. Just.).

cb) *servus suus* — *mulier libera* (értve itt saját rabszolgát) erről szól a C. 9. 11. 1.;

cc) *homo liber* — *ancilla sua* (C. 7. 15. 3. pr. és 1—2. Just.),

cd) *homo liber* — *ancilla aliena* (C. 7. 16. 3. Alex. Sev.),

ce) *libertus* — *ancilla dominica* (C. 6. 4. 2. Valent.—Valens.).

A ca) alatti esetben csak Valentinianus és Valens rendelete nevezte elég pongyolán az együttélést conubiumnak és Arcadiusé consortiumnak, a Justiniaunsé nuptiaenak, egyébként az összes említett források contuberniumnak hívják azt. A cb) alatti változatot a forrás coniunctionak nevezi. A cc) alattit a forrás concubinátusnak hívja (speciális joghatással!), de ez a változat csak Justinianustól létezik, korábban közönséges *contubernium* volt csak ez esetben lehetséges. A cd) alattit a forrás contuberniumnak nevezni, ce) alattit a társcsászárok *consortium* névvel jelölik.

d) Félszabad és szabad közötti házasság:¹⁰⁶

da) *adscripticius* — *mulier libera* (C. 11. 48. 24. pr. Just.),

db) *homo liber* — *adscripticia* (C. 11. 48. 21. pr. Just. — Nov. 156.),

dc) *homo liber* — *colona* (C. 11. 48. 16. Arc. és Hon.),

dd) *libertus* — *colona dominica* (C. 6. 4. 2. Valent. és Val.),

de) *curialis* — *colona* (C. Th. 12. 19. 1. Arc. és Hon.).

Az első esetben a forrás coniunctióról, a db) alattiban copulatióról, a dc)

¹⁰⁵ Ezt az elvet látszik áttörni egy császári constitutio 366-ból, mely szerint: „*Si apud libidinosam mulierem plus valuit cupiditas, quam libertas, ancilla facta est, non bello, non praemio, sed conubio, ita ut eius filii iugo servitutis subiaceant*” (C. Th. 4. 11. 7.). Meg kell azonban itt jegyezni, hogy a *conubium* itt semmiképpen sem jogi értelemben szerepel, hanem a házasságszerű életközösség létesítésének megjelölésére szolgál, s így a fenti megállapítás szempontjából nincs jelentősége.

¹⁰⁶ A szabadok és colonusok közti házasságok különböző változatairól lásd Wallon id. m. 3. k. 512. 1.

és *dd*) alattiban *consortium*ról szólnak, míg a *de*) alattiban körül van írva e kapcsolat.

e) Félzabad és félzabad közti házasság:

ea) *colonus liber — tamiaca* (C. 11. 69. 1. pr. Zeno.),

eb) *tamiacus — colona libera* (C. 11. 69. 1. pr. Zeno.),

ec) *adscripticius — colona dominica* (C. 11. 69. 1. 1. Zeno.),

ed) *colonus dominicus — adscripticia* (C. 11. 69. 1. 1. Zeno.).

Az ea)—eb) alatti esetben a házasság elnevezése *contubernium*, az ec)—ed) esetben *coniunctio*.

3. Arról, hogy e házasságok kötése különböző akadályokba ütközött, az úr rabszolgáját elvászthatta annak élettársától, hiszen ez a rabszolgotulajdonból folyó jog, már a korábbiakban említést tettünk. Ezzel a jogával azonban a rabszolgatartó mind kevésbé élt, hiszen a rabszolgák számának csökkenésével e rabszolgaházasságok egyre nagyobb jelentőségűek lettek, mint-hogy hozzájárultak a rabszolgák számának növeléséhez (pl. a Sc. Claudianumban szabályozott eset).

Vizsgáljuk meg azonban konkrétan, milyen jogokkal ruházta fel a késői császári törvényhozás a rabszolgatartókat és a colonusok urait arra nézve, hogy a hatalmuk alatt levők házasságába beavatkozzanak? Ezek az esetek az alábbiak voltak — részben már az idézett forráshelyekből kitűnően:

a) ha az *adscripticius* szabad nőt státusát illetően megtévesztéssel rávesz arra, hogy vele életközösségre lépjen, a *colonus adscriptus* urának joga van (vagy saját magának, vagy a helytartó útján) a colonust megbüntetni és szabad élettársától elválasztani Justinianus szerint (C. 11. 48. 24. 1.);

b) ugyanez az eset akkor, ha valakinek a rabszolgája köt házasságot szabad nővel a Sc. Claudianumnak Justinianus által való hatályon kívül helyezése után (C. 7. 24. 1. 1.);

c) amennyiben a *colona* elhagyván a földet, amelyhez kötve van, szabad emberrel életközösségre lép, és azzal más helyen, városban él, az úr elválaszthatja őt élettársától, s gyermekeivel együtt visszahozhatja őket az elhagyott birtokra. Arcadius és Honorius császárok rendelete szerint (C. 11. 48. 16.).

Ezenkívül három olyan szabállyal is találkozunk a rabszolgák, ill. félzabadok és szabadok közti házasságra nézve, ahol a császári törvényhozás imperatív normákat ad, s a szabad felet is súlyosan bünteti:

a) Constantinus 319-ben az alábbi rendeletet adja ki:

„*Si enim decurio clam actoribus atque procuratoribus nescientibus alienae fuerit servae coniunctus et mulierem in metallum trudi per sententiam iudicis iubemus et ipsum decurionem in insulam deportari, omnibus bonis eius civitati, cuius curialis fuerat, mancipandis, si patria potestate fuerit liberatus, nullosque habeat liberos vel parentes vel etiam propinquos, qui secundum legum ordinem ad eius successionem vocantur*” (C. 5. 5. 3. 1.).

E *constitutio* szerint a *decurio*, aki más rabszolganőjével előjáróinak tudta és beleegyezése nélkül házasságot köt, száműzendő, s minden vagyona azé a közösségé, amelynek curialisa volt (ha csak törvényes örököse nincs), a rabszolganőt pedig bírói ítélet alapján bányamunkára kell küldeni. Indító oka e kegyetlen rendelkezésnek az, hogy a *decurió*kat már a 4. században annyira erősen a városhoz kötötték,¹⁰⁷ s minden életmegtévesztését a város vezetőinek engedélyéhez kötötték, hogy az ilyen *contubernium* (ill. a forrás

¹⁰⁷ Brósz id. m. 232. és k. 1. — Hasonló esetre utal egy Constantínustól 318-ból eredő rendelet (C. Th. 12. 1. 6.) — Lásd még Kaser RPR II.² 165. 1.

szerint *coniunctio*) ennek a jogi helyzetnek oly flagrális megsértése, hogy azt szigorú eszközökkel kell megtorolni, figyelembe véve különösen azt, hogy ez lehetőséget nyújt a *decurio* vagyonának a közösség javára történő elkobzására is. A *decurio*k engedély nélküli kapcsolatait tehát annyira üldözték, hogy ennek érdekében még a rabszolgatartó érdekkörébe is benyúlt az állam, azzal, hogy rabszolgánóját bányába küldte;

b) ha továbbá a rabszolga úrnője saját rabszolgájával kezd titokban *coniunctio*t (*de mulieribus, quae servis propriis se iunxerunt*), úgy bírói ítélet alapján meg kell őt égetni (C. 9. 11. 1. pr. Const.), bár valószínű, hogy ezt a rendeletet nem hajtották végre;

c) III. Valentinus egy 451-ben kelt rendelete értelmében, ha szabad ember más *colónájával* akar házasságot kötni, úgy hatóság előtt kell nyilatkoznia arra nézve, hogy a *colónát* és *gazdáját* nem hagyja el. E fogadalma következtében, bár személyére nézve szabad marad, valójában, miután arról a birtokról, amelyhez felesége köve van, el nem távozzhat, tehát *colonus* sorba süllyed (Nov. Valent. 31. 5.). A rendelkezés tehát súlyosabb mint a *Sc. Claudianum* intézkedése, amely a *contuberniumra* lépő szabad férfi státusát nem érintette.

A fenti szabályok áttekintése meggyőz arról, miért volt szükség a rabszolgaházasság jogi elbírálásának a félszabadok házasságára való kiterjesztésére. Az idézett császári rendeletek a rabszolgákat mindenütt együtt említik a *liber colonusokkal*, *colonus adscriptusokkal*, *tamiacusokkal*, tehát a *colonusok* legkülönbözőbb fajaival. Justinianus nem is tartózkodik attól, hogy nyíltan kimondja:

„*Quae etenim differentia inter servis et adscripticios intellegetur, cum uterque in domini sui positus est potestate, et possit servum cum peculio manumittere et adscripticium cum terra suo dominio expellere?*” (C. 11. 48. 21. 1.);

ez annyit jelent, hogyha az *adscripticiusok* személyükre szabadok is, gyakorlatilag alig különböznek a rabszolgáktól, hiszen az egyiket *peculiumát* kiadva felszabadítják, a másikat pedig csak a földdel együtt, amelyhez kötve van, bocsáthatja el az úr hatalmából.

A *colonusok* tehát annyira hasonló helyzetbe jutottak mint a rabszolgák, hogy nem volt indoka annak, hogy az ő tiszta vagy vegyes házasságukat másként bírálják el, mint a tiszta vagy vegyes rabszolgaházasságokat. Ilyen módon a *contubernium* fogalmának —, akkor is, ha azt éppen a félszabadok házasságára alkalmazták és a rabszolgaházasságokat annak szinonimáival jelölték — kiterjesztése a félszabadok házasságára természetes következménye volt annak, hogy a *colonusok* ha jogilag nem is, de ténylegesen rabszolgasorsba süllyedtek.¹⁰⁸

4. Kérdés ezek után, hogy a klasszikus kornak a rabszolgaházasságok szempontjából oly nagy jelentőségű tanácshatározatát, a *Sc. Claudianumot* a posztklasszikus kor fenntartotta-e, vagy annak rendelkezéseit enyhítette, ill. súlyosbította.

¹⁰⁸ Fokozta még a *colonusok* és rabszolgák közti jogi különbségek gyakorlati elmosódását az, hogy a *colonusokra* vonatkozó szabályt, azt, hogy nem lehet őket föld nélkül elidegeníteni, kiterjesztették a meghatározott földre letelepített rabszolgákra (*servi casati*). Lásd *Maskin*: Róma 440. l. Ismeretesek voltak továbbá a rabszolga *adscripticiusok*, a C. Th. 7. 1. 3.-ból kitűnőleg. — A *colonusatus* késő császárkori alakulását lásd *Brósz* id. m. 178. és k. l. (irodalommal). — Az *adscripti* és *liberi coloni* közti különbségre nézve „házassági” szempontból ld. *Brósz R.—Pólay E.*: Római jog.³ Budapest, 1984. 143. l.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy a klasszikus és posztklasszikus kor mezsgyéjén — hiszen a *Sententiarum libri* a klasszikus Paulus műveiből vett anyagot a posztklasszikus korban kivonatolt, módosított formában adta közre — a *Sc. Claudianum* rendelkezéseit finomították, kazuista módon továbbfejlesztették. Erről tanúskodik — mint az előbbi mondatban utaltunk rá — a *Sententia-szerkesztő* második könyvének „*De mulieribus, quae se servis alienis iunxerint, vel ad Senatus Consultum Claudianum*” szövegű XXI. a. titulusa. E fejezet a Gaius *Institutióiban* körülírva (1. 84.), vagy kifejezetten (1. 91.) említett, s a rabszolgával *contuberniumra* lépni kívánó szabad nőhöz intézett rabszolgatartói figyelmeztetés (*denuntiatio*) körülményeit kívánja a legnagyobb részletességgel rendezni.

A titulus abból indul ki, hogy:

„*Si mulier ingenua civisve romana vel Latina alieno se servo coniunxerit, si quidem invito et denuntiante domino in eodem contubernio perseveravit, efficitur ancilla*” (PS 2. 21. a. 1.),

azaz, ha a szabad nő idegen rabszolgával a rabszolga urának tudta nélkül *contuberniumra* lép és abban az úr figyelmeztetése mellett megmarad, úgy rabszolgánővé válik. A szöveghely tehát valamivel precízebben, mint Gaius, megismétli a *Sc. Claudianum* alaprendelkezését. Ezután részletes kazuisztikus kidolgozását adja annak, hogy milyen figyelmeztetésről van itt szó, ki jogosult annak megtételére, s milyen kivételek vannak e szabály alól, azaz mikor nem lesz a szabad nő rabszolgává a figyelmeztetés ellenére sem, s mikor válik azzá még figyelmeztetés nélkül is. E szabályok összefoglalva a következők:

a) a szabad nő általában egyszeri eredménytelen figyelmeztetés után már rabszolgánővé lesz, ha azonban az anya fiának rabszolgájával lép *contuberniumra*, úgy háromszori figyelmeztetés szükséges (PS 2. 21 a. 17.);

b) a továbbiakban a *Sententia-szerkesztő* megállapítja, hogy kik tehetik meg joghatályosan ezt a figyelmeztetést. Mint említettük, alapvető szabály, hogy erre a rabszolga ura jogosult; speciális esetekben a figyelmeztetésre jogosult:

aa) a gyám, ha a rabszolga pupillusnak van tulajdonában (2);

bb) a képviselő, *filiusfamilias*, vagy másik rabszolga a *paterfamilias*, vagy *dominus* parancsa (*iussu*) alapján (4);

cc) ha a rabszolga a *filiusfamilias* *peculium castrenséjéhez* tartozik, úgy e vagyon tulajdonosa, tehát maga a *filiusfamilias*,

dd) ha a rabszolgának több *dominusa* van (közös tulajdon áll fenn felette) úgy bármelyik,¹⁰⁹ azonban egyszerre valamennyi is élhet a *denuntiatio* jogával (15).

c) Figyelmeztetés ellenére sem lesz rabszolgává az idegen rabszolgával *contuberniumra* lépő és abban maradó szabad nő;

aa) ha a *filiafamilias* *paterfamilias*ának tudta és beleegyezése nélkül lép idegen rabszolgával *contuberniumra* (9), csupán akkor érvényesülnek a *Sc. Claudianum* rendelkezései, ha a *filiafamilias* apjának halála után is e *contuberniumban* marad (18);¹¹⁰

bb) ha az anya fiának rabszolgájával lép *contuberniumra*, mely rendelkezést a szülő-gyermekei kapcsolat indokolja (17), azonban — mint említettük

¹⁰⁹ Ez esetben az először tiltakozó rabszolgánője lesz szabad nő (PS 2. 21. a. 15.).

¹¹⁰ E rendelkezés indoka az volt, hogy a *paterfamilias* jogai nem csorbíthatók akarata ellenére.

— a háromszori eredménytelen *denuntiatio* után ez a kedvezmény az anyának sem jár;

cc) ha a *liberta* patrónusának rabszolgájával lép *contubernium*ra, miután e lépésével azt juttatja kifejezésre, hogy patrónusa házát nem kívánja elhagyni (11);

d) külön tiltakozás nélkül is rabszolgává válik az idegen rabszolgával *contubernium*ra lépő szabad nő;

aa) ha a *filiusfamilias* peculiumában levő rabszolgával lép *contubernium*ra; ilyenkor a *Sententia*-szerkesztő szerint nem is vizsgálendő, a *paterfamilias* akarata (5), továbbá

bb) ha a *liberta* saját patrónusa tudta nélkül lép idegen rabszolgával *contubernium*ra, ilyenkor azonban kivételesen nem a rabszolga dominusának, hanem saját patrónusának rabszolgáságába esik vissza (7), mi lényegében a *revocatio in servitute* — mint ez időben inkább csak kivételes császári intézkedés alapján érvényesülő aktus — hatásával bírt; továbbá

cc) ha földijének rabszolgájával ezt (ti. rabszolgavoltát) tudva lép *contubernium*ra (14);

dd) ha magáról azt hiszi, hogy rabszolganő, és miután megtudta, hogy szabad, továbbra is kitart *contubernialis* élettársa mellett (22);

ee) a *filiusfamilias*, ha apja halála után is kitart rabszolgaférje mellett (18).

Érdekes a *denuntiatio* kérdésének további alakulása. A klasszikus korban és a posztklasszikus kor elején a *denuntiatio*, mint a rabszolgává válás előfeltétele vitálatlanul érvényesül, s *Sententia*-szerző szorosán állapítja meg azt az öt kivételt, amikor *denuntiatio* nélkül is bekövetkezik a szabad nőre nézve a *capitis deminutio maxima*. A későbbi császárkorban azonban ez az előírás bizonytalanná válik, s vannak olyan tendenciák, amelyek arra irányulnak, hogy az idegen rabszolgával *contubernium*ra lépő szabad nőt (sőt esetleg már meglevő gyermekeit is)¹¹¹ minden figyelmeztetés nélkül, a *contubernium*ra lépés pusztán tényeg alapján rabszolgasorba süllyesszék.

Constantinus egy 314-ben kelt rendelete szerint az idegen rabszolgával *contubernium*ra lépő nő elveszti szabadságát, minden egyéb előfeltétel kiemelése nélkül (C. Th. 4. 11. 1.). Egy 317-ben kelt *constitutio*ja viszont a háromszori *denuntiatio* szükségességének fennforgása esetén — az előbbi tendenciával teljesen ellentétben — a harmadikhoz 7 tanú jelenlétét írja elő. Egy 331-ből származó császári rendelet a *denuntiatio*t teljesen szükségtelenné nyilvánítja (C. Th. 4. 12. 4.), míg Julianus császár 362-ben azt újból előírja (C. Th. 4. 12. 5.). Egy azután pár évvel keletkezett *constitutio* ismét hallgat a *denuntiatio* szükségességéről, sőt, kifejezetten arra utal, hogy arra szükség nincsen:

„*Si apud libidinosam mulierem plus valuit cupiditas, quam libertas, ancilla facta est, non bello, non praemio, sed connubio*” (C. Th. 4. 12. 6.).

Ezzel szemben még későbbi császári rendeletre utal a *Consultatio veteris c. iureconsulti* 9. 7., mely szerint: „*non statim in ipsis coniunctionum primordiis refugerunt*”. E kitétel arra utal, hogy nem rögtön a *contubernium* létrehozása hozza létre a statusváltozást a szabad nő terhére, amiből következik, hogy a *denuntiatio* mégis szükségesnek látszik.

¹¹¹ C. Th. 4. 11. 1. Lásd ehhez *Zimmern*: Geschichte des röm. Privatrechts bis Justinian. Heidelberg 1826—1829. 2. k. 731. l. Lásd még a C. Th. 4. 11. 7. és hozzá *L. Mitteis*: Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des Römischen Kaiserreichs. Leipzig, 1891. 371. l.

A másik, a posztklasszikus császári constitutiókban észlelhető sajátosság az, hogy ha a szabad nőnek rabszolgasorba jutása előtti időből is vannak gyermekei, már ezek is rabszolgává lesznek. Erre utal két, már részben ismertetett *constitutio*:

„... *atque eius filii servi sint domini cuius se contubernio coniunxit; quam legem et de praeterito custodiri oportet.*” (C. Th. 4. 12. 1.)

A rendelet félreérthetetlenül arra utal, különösen visszaható ereje folytán, hogy itt a szabad nő *capitis deminutio maxima* előtt született gyermekei is vele együtt rabszolgasorba jutnak. A másik *constitutio* szerint — mint már idéztük — „ha a szerelmes nőnél többet jelent a vágy, mint a szabadság, rabszolganővé lesz, maga a házasságkötés ténye alapján”, éspedig oly módon, hogy:

„*eius filii iugo servitutis subiaceant*” (C. Th. 4. 12. 6.).

Kérdés végül, hogy miután a rabszolgaházasság fogalma bizonyos mértékig kiterjedt a szabadok és colonusok, valamint a colonusok különböző kategóriáinak egymással kötött házasságára is, vajon a *Sc. Claudianum* ebben az irányban is kiterjesztést nyert-e, közelebbről az a szabad nő, aki colonussal köt házasságot colonusi státusba kerül-e?

Olyan esetről, amikor szabad nő *colonus* állapotúval köt házasságot, lényegében egy forráshely szó, amikor is az *adscripticius* egy mulier liberát „*quacumque machinatione*” rávesz arra, hogy vele életközösségre lépjen. Ez esetben a szabad nő:

„*in sua libertate permanere ... sancimus*” (C. 11. 48. 24. pr.).

Ez az eset azonban nem lehet teljesen irányadó, mert figyelembe kell venni azt, hogy a *colonus adscriptus* a szabad nőt itt bizonyos csalárd tevékenységgel vette a contuberniumra, tehát nem bizonyítja azt, hogy a *Sc. Claudianum* a *colonus* és szabad nő contuberniumára nem terjesztették ki.

Mégis néhány eset arra mutat, hogy a *Sc. Claudianum* kiterjedt a szabad nő és *colonus* contuberniumára is. Ezek:

a) az egyik posztklasszikus császári rendelet szerint a szabad nő és a *colonus* contuberniumából származó gyermek *colonus* lett (Nov. 14. pr.);

b) egy másik rendelet oly módon intézkedik, hogy ha engedélyezte a *colonus* ura ezt a contuberniumot, a gyermek *colonus* lesz, ha azonban nem, úgy rabszolga (Nov. Valent. 31. 6.);

c) ha *colona libera* — aki egyes felfogások szerint maga vállalta saját akaratából a colonusi sorsot¹¹² — tamiacussal, tehát majdnem rabszolgasorban levő colonussal kötött contuberniumot, úgy a gyermekek „*coloni domini*” (császári colonusok) lettek, tehát nem anyjuk státusát követték (C. 11. 69. 1. pr. Zeno.); végül

d) ha egy *ingenua* pénzverővel köt házasságot (a forrás szerint „lealacsonyodik” hozzá),¹¹³ úgy a gyermekek is a pénzverdéhez lesznek kötve, tehát maguk is pénzverővé válnak.

Mindezekből alappal következtethetünk arra, hogy ha itt nem is állunk egy olyan egységes szabállyal szemben, mint amelyet a *Sc. Claudianum* je-

¹¹² Brósz id. m. 189. 1. — Lásd még Kaser RPR II.² 130., 131. 1.

¹¹³ Tudni kell, hogy egy 317-ben kiadott rendelet szerint az állami pénzverők mesterségükhöz voltak kötve, s ettől őket nem mentheti fel semmiféle tisztséggel együtt járó kiváltság (C. Th. 10. 20. 1. és C. 11. 8. 1.), tehát nem a föld, hanem a mesterség „colonusai” lettek, tehát gyakorlatilag félszabadok. Persze ismeretes ennek a fordítottja is, ha egy pékleány nem pékkel köt házasságot, férjét a pékek testületéhez köti. (C. Th. 14. 3. 2.).

lent a szabad nők és rabszolgák contuberniuma vonatkozásában, mégis feltehető, hogy a szabad nők és colonusok contuberniuma esetében a szabad nő is *colona* lett,¹¹⁴ hiszen a gyermekei a fenti szabályok szerint *colonus* státusba kerültek, tehát anyjuk státusát követték az általános *ius gentium*beli szabály szerint. Hozzá kell azonban tenni, hogy itt a *colonus* urának *denuntiatio*-ját illetően semmiféle nyom sincs, ami érthető, hiszen a földtulajdonos csak örülhetett, ha colonusának contuberniuma révén új, lényegében ingyenes munkaerőhöz jutott.

A *Sc. Claudianum* posztklasszikus kori módosításait illetően tehát az alábbiakat állapíthatjuk meg:

a) a posztklasszikus császári jog nagyjából megvalósította a *denuntiatio* szükségének kiküszöbölését, s ezzel — ha időnként újból és újból el is ismerte ezt a szabad nő *capitis deminutio minimája* előfeltételének — megkönnyítette a szabad nő rabszolgasorsba való jutását;

b) ugyancsak a császári jog mondotta ki azt, hogy a szabad nőnek idegen rabszolgával való contuberniumra lépése előtt született gyermekei is a rabszolgaférj urának rabszolgái legyenek, s végül

c) a *Sc. Claudianum* rendelkezéseit a posztklasszikus császári törvényhozás, ha nem is generális szabállyal, de eseti rendelkezésekkel mintegy kiterjesztette a szabad nők és colonusok, vagy colonusok helyzetében levő (mesterségükhöz kötött emberek egyes kategóriái) félszabadnak minősíthetők contuberniumára.

A tendencia: jogi eszközökkel egyre több szabadot rabszolgává tenni, vagy röhöz kötni.

A *Sc. Claudianum*ot csak Justinianus helyezi hatályon kívül. A törvény hatályon kívül helyezésének indokolása sok oldalú és sajátosan fellengzős.

„*Cum in nostris temporibus in quibus multos labores pro libertate subjectorum sustinuimus, satis esse impium credidimus, quasdam mulieres libertate sua fraudari et quod ab hostium ferocitate contra naturalem libertatem inductum est, hoc a libidine nequissimorum hominum inferri, Claudianum senatus consultum et omnem eius observationem circa denuntiationes et iudicum sententias conquiescere in posterum volumus, ne quae libera constituta est, vel semel decepta vel infelici cupidine capta, vel alio quocumque modo contra natalium suorum ingenuitatem deducatur in servitutem et si pessimum dedecus cognationis suae fulgori, ut quae forsitan decoratus dignitatibus habeat cognatos, haec in alienum cadat dominium et dominum pertimesceat forsitan cognatis suis inferiorem*” (C. 7 .24. 1. pr.).

A hatályon kívül helyező császári *constitutio* indokai nagyjából három irányban foghatók össze:

elsősorban ellenkezik a *Sc. Claudianum* azzal az elvvel, hogy a természeténél fogva minden ember szabad, tehát ellenkezik a *ius naturaléval*,

másodsorban méltánytalan az, hogy aki szabad nőnek született, az megcsalva, vagy szerencsétlen szerelmi vágytól hajtva, szabad születése ellenére más szolgaságába jusson, végül

harmadszor a társadalmi rétegződés sem engedi azt meg, hogy ha valakinek a rokonai magas tisztségeket viselnek, rabszolganővé válva olyan személyt és annak rokonait mint urát és annak családját tartozzék tisztelni, aki társadalmilag alatta áll az ő családjának, rokonságának.

¹¹⁴ Brósz id. m. 211., 212. l.

Persze ezek az indokok nem Justinianus korában keletkeztek és tették túlhaladottá a *Sc. Claudianum* intézkedéseit. Már a klasszikus korban élt Florentinus megállapítja, hogy:

„*Servitus est constitutio iuris gentium, qua quis dominio alieno contra naturam subicitur*” (D. 1. 5. 4. 1.),

azaz, a rabszolgaság a *ius gentium* intézménye, de nem intézménye a *ius naturalénak*. Bár Perozzi¹¹⁵ a „*contra naturam*” kifejezést későbbi interpoláció eredményének tekinti, kétségtelen, hogy ez a felfogás már Justinianus előtt kialakult.¹¹⁶ Az, hogy valaki szabad nőnek született és rabszolganővé legyen, méltánytalan volt már a *Sc. Claudianum* keletkezése idején is bizonyos társadalmi rétegek szemében, viszont kétségtelen az is, hogy az ilyen vegyes rabszolgaházasságok elharapózásának gátat kellett vetni és meg kellett akadályozni a rabszolgatulajdonba való illetéktelen beavatkozást mások részéről. Végül az utolsó, az osztályszellemtől áthatott indik is fennállott már a tanács-határozat életbelépeése idején.

A jusztonianuszi *constitutio* igazi indoka nyilvánvalólag az lehetett, hogy a számos és nyilván egyre növekvő számú eseti rendelkezéssel biztosítva volt már Justinianus korában az, hogy az a szabad nő, aki *colonussal* *contuberniumra* lép, maga is röghöz kötődjék (nyilván gyermekeivel együtt). Ilyen körülmények között, a 6. században, mikor a vidéken a földbirtokokon a rabszolgamunka egyre jobban háttérbe szorul a *colonusok* munkájával szemben, egyre kevésbé merül fel a szüksége annak, hogy szabad nőket rabszolgasorba juttassanak *contuberniumuk* miatt. Ezt a súlyos — nyilvánvalóan minden időkbén erősen kifogásolt, s csak a gazdasági szükségyszerűség miatt fenntartott — jogszabályt tehát a császári törvényhozás hatályon kívül helyezi, míhelyt más területen (szabad nő és *colonus* *contuberniuma*) kárpótlás nyílik az állam urai számára.

A fentiekből természetesen okszerűen következik, hogy a *colonusok* és szabad nők *contuberniumára* nézve kialakult az a joggyakorlat, hogy ezzel a ténnyel a szabad nő is *colonus*-sorba kerül, nem helyeztetett hatályon kívül a jusztonianuszi törvényhozás által, sőt, jelentőségében erőteljesen megnövekedett.

5. A *contuberniumból* született gyermekek jogállása tekintetében általában érvényesül a posztklasszikus korban is az az elv, hogy a gyermek jogállását anyja jogállása határozza meg (Gai. 1. 82. és 86.).¹¹⁷ Ez még kiegészül a posztklasszikus korban a következő precízírozással:

„*ubi non est aequale coniugium, matrem sequatur agnatio ubi vero iustum erit, patri cedat ingenua successio*” (C. Th. 14. 7. 1.),

azaz, a törvényes házasságban az apa, az egyenlőtlen kapcsolatoknál az anya státusa szabja meg a gyermek jogállását. Ettől a szabálytól néhány látszólagos, de egy valóságos eltérés is mutatkozik a posztklasszikus jogban:

a) az a szabad nő, aki saját rabszolgájával titokban ilyen kapcsolatra lép, megégetendő, és gyermekei, akik e *contuberniumból* születtek, ugyan megtartják szabad állapotukat, de képtelenek lesznek mindenféle tisztségre, kintüntetésre (C. 9. 11. 1. 2. Const.);

¹¹⁵ Perozzi: Ist. II. 73. 1. 3. jz.

¹¹⁶ Hasonlóképpen interpolálnak tartja Perozzi (Ist. II. 100. 1. 3. j.) és többen mások a hasonló gondolatot kifejező D. 50. 17. 32. fragmentumokat.

¹¹⁷ Lásd ezt az elvet a C. 11. 69. 1. — 7. 16. 3. — 11. 48. 21. pr. és 24. pr.

b) az a *colona*, aki szabad férfival contuberniumra lép, megszökve mintegy a földről, melyhez kötve van, ura által e viszonyból született gyermekeivel együtt colonusi állapotba visszahívható (C. 11. 48. 16. Arcadius és Honorius);

c) a *colona libera* és a *tamiacus* (vagy fordítva), ha contuberniumra lépnek, gyermekeik *coloni dominici*¹¹⁸ lesznek.

Persze e három esetben valójában nincs áttörve a *ius gentium* említett elve. Az első esetben a gyermekek anyjuk jogállapotát követve szabadok, bár ez *nuda libertas*, mert bizonyos mértékben csökkent jogképességűek lesznek. A második esetben a *colona* a szabad férfival létesült contuberniuma folytán nem vált szabaddá, csak szabad állapotban él, mert otthagyta a földet, amelyhez kötve volt. Visszahívása e kapcsolatból született gyermekeire is kiterjedőleg tehát természetes folyománya a *colonus* és ura közti jogviszonynak. Végül, a harmadik esetben csak éppen a minősítésben van különbség, a *colona*-anya után azonban a gyermekek maguk is colonusi státusba¹¹⁹ születnek bele.

A valóságos kivételt Justinianus 162. novellájának 2. fejezete adja a colonustól és szabad nőtől született esetére. A novella szövegezési formájában nem kíván eltérni az általános szabálytól, mert kimondja, hogy „*nunquam permissuros nos esse, ut liber venter adscripticium pariat*”, s az ilyen contuberniumból született gyermeket „*liber*”-nek is nevezi, de olyan szabadnak, aki „*in domicilio vero detentus*”. Egy 540-ben kelt novella azonban már formailag is áttöri a fentieket azzal, hogy kimondja, miszerint bármelyik fél van colonusi státusban, a gyermek *colonus* legyen. Még tovább megy Justinianus (Nov. 156. és 162.) midőn kimondja, hogy szabad férfi és *adscripticia* házassága esetén, ha a gyermekek száma páros, 1/2—1/2 arányban követik a szüleit, míg ha nem, a kimaradó gyermek anyját.¹²⁰

6. A *servilis cognatio*-ra vonatkozó, s a klasszikus korban érvényesülő szabályok a posztklasszikus korban is érvényesülnek. A *servilis cognatio* azt a két jogi hatását, hogy az a felszabadultaknál házassági akadályt jelent, továbbá e rokonság *iusta causa manumissionist* képez, Justinianus tömören rögzíti:

„*Illud certum est, serviles quoque cognationes impedimento nuptiis esse, si forte pater et filia, aut frater et soror manumissi fuerint*” (Inst. 1. 10. 10.) és¹²¹ „*Iustae autem manumissionis causae haec sunt: veluti si quis patrem aut matrem, filium filiamve, aut fratrem sororemve naturales... manumittat*” (Inst. 1. 6. 5.).

Egy vonatkozásban azonban bővül a *servilis cognatio* jogi hatása és pedig azzal, hogy a *servilis cognatio* még a törvényes öröklés esetében is érvényesül, amennyiben a szülők és gyermekeik felszabadulnak:

„*Illud certum est, ad serviles cognationes illam partem edicti, qua proximitatis nomine bonorum possessio promittitur, non pertinere. Nam nec ulla antiqua lege talis cognatio computabatur. Sed nostra constitutione, quam pro iure patronatus fecimus, quod ius usque ad nostra tempora satis obscurum atque nube plenum et undique confusum fuerat, et hoc humanitate suggerente concessimus, ut si quis servili consortio constitu-*

¹¹⁸ A *colonus dominicus* császári colonust jelent.

¹¹⁹ Ha az anya *tamiaca*, azaz fiscalis földhöz kötött *colona*, úgy a gyermek is lényegében ezt a jogi helyzetet nyeri, ha *libera colona* *tamiacussal* kötött házasságot, úgy az maga is a fiscalis földhöz lesz kötve, s így szükségképpen gyermeke is.

¹²⁰ Lásd bizonyos partikuláris szabályokra nézve Brósz id. m. 190—191. l.

¹²¹ D. 23. 2. 14. 2. (Paul.).

tus liberum vel liberos habuerit, sive ex libera sive ex servilis conditionis muliere, vel contra serva mulier ex libero vel servo habuerit, liberos cuiuscunque sexus et ad libertatem his pervenientibus, et ii, qui ex servili ventre nati sunt, libertatem meruerint, vel dum mulieres liberac erant, ipsi in servitute eos habuerint, et postea ad libertatem pervenerint, ut hi omnes ad successionem patris vel matris veniant, patronatus iure in hac parte sopito. Hos enim liberos non solum in suorum parentium successionem sed etiam alterum in alterius mutuam successionem vocavimus, ex illa lege specialiter eos vocantes, sive soli inveniantur, qui in servitute nati et postea manumissi sunt, sive una cum aliis, qui post libertatem parentium concepti sunt, sive ex eodem patre vel ex eadem matre, sive ex aliis ad similitudinem eorum, qui ex iustis nuptiis procreati sunt” (Inst. 3. 6. 10.)¹²²

A törvény érdekes jogi helyzetet teremt. Olyan személyek, akik egymással a római jog által el nem ismert rokonságban vannak (*servilis cognatio*), tehát jogi értelemben nem rokonok¹²³ — mint ezt az idézett constitutiót ismertető szöveg is kiemeli — a *servilis cognatio* alapján — persze anélkül, hogy ezáltal egymás cognat rokonaivá válnának, kölcsönös intestat öröklési jogot szereznek.

Kikről van itt szó:

akár tiszta, akár vegyes rabszolgaházasságból származó gyermekekről, akik utóbb felszabadultak,

akár tiszta, akár vegyes contuberniumban élő szülőkről (tehát lehet, hogy közülük egyik szabad volt),

gyermekekről, akik szabadon születtek, mert anyjuk szabad volt, de apjuk rabszolga,

gyermekekről, akik szüleiknek, vagy anyjuknak rabszolgaságba esése előtt születtek,

gyermekekről, akik anyjuk rabszolgává válásával lettek rabszolgák.

Az öröklés kölcsönös:

egyrészt a szülők és gyermekek között,

másrészt a testvérek között.

Egyetlen feltétel van, hogy az érintett személyek a hagyaték megszerzésekor ingenuusok, vagy libertinusok, tehát mindenképpen szabadok legyenek.

Jelentős újítás a *ius patronatus*-ból folyó intestat öröklési rend áttörése. A jusztiniánuszi öröklési rend szerint a *libertinus* után intestat öröklési joga van: a) a lemenőknek, b) a patrónusnak és gyermekeinek, c) a *patronus* oldalági rokonainak. Abban az esetben viszont, ha a *libertinus*-gyermek hal meg és szülője, valamint teljes vagy féltestvérei szabad státusúak, úgy a patrónust megelőzték, ők örökölnék. Természetesen nem változik a jusztiniánuszi intestat öröklés rendje, ha a *libertinus*-örökhagyónak csak szabad lemenői vannak, de nincsenek testvérei. Testvérek létében azonban a *patronus* törvényes öröklési joga csorbát szenved.

Az öröklés úgy történik, mintha a rokonságot a *iustae nuptiae* közvetítette volna, a jusztiniánuszi intestat öröklési rend azonban csak korlátozottan

¹²² C. 6. 4. 4. 10. és 11. és 11/a Justinianus 531-ben kelt constitutiója. — Lásd C. Ferrini: *Manuale di Pandette*.³ Milano, 1908. 57. 1., 2. jz. és *Leicht* id. m. 309.

¹²³ Rokonsági viszonyba bárkivel is csak úgy kerülhetett a felszabadított, ha *arrogatio* útján valakinek patria potestas, vagy a *libertina conventio in manum* útján férji hatalom alá került.

érvényesül, mert a testvérek lemenői, s a többi cognat rokonok nem örökölhetnek a *servilis cognatio* alapján.

Ki kell végül emelni, hogy Justinianus ezt a constitutiót „a humanitas szellemétől indítatva” alkotta.

Kétségtelen, hogy a *humanitas* ideájának bizonyos szerepe e rendeletnél fellelhető, azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a rabszolgaság szerepe a colonátussal szemben — mint már említettük —, főleg vidéken háttérbe szorult és így a *patronus* és családja öröklési jogi igényeinek bizonyos korlátozása a volt rabszolgatartók rétegének súlyos sérelmét nem jelenti.

7. Új rendelkezésként jelenik meg a posztklasszikus jogban a rabszolgakori sógorság, a *servilis adfinitas*, mint házassági akadály, a felszabadulás után.

Egy Paulusnak tulajdonított Digestahely (23. 2. 14. 3.) a következőket mondja:

„*Idem tamen, quod in servilibus cognationibus constitutum est, etiam in servilibus affinitatibus servandum est, veluti ut eam, quae in contubernio patris fuerit, quasi novercam non possim ducere, et contra eam, quae in contubernio filii fuerit, patrem quasi nurum non ducere, aequae nec matrem eius, quam quis in servitute uxorem habuit, quasi socrum; quam enim cognatio servilis intelligitur, quare non et affinitas intelligatur? Sed in re dubia certius et modestius est huiusmodi nuptiis abstinere.*”

A birodalmi jog egyenesági sógorságra házassági tilalmat kimondó szabályát ez a forráshely kiterjeszti a *servilis* állapotban keletkezett sógorsági viszonyra,¹²⁴ amelynek alapja a rabszolgák tiszta, vagy vegyes *contuberniuma* volt.

Mint említettük a fenti fragmentum a Digestában Paulus neve alatt szerepel, tehát klasszikus korinak látszik, tekintettel azonban arra, hogy a sógorság csak a keresztény császárság korában vált házassági akadállyá (C. Th. 3. 12. 2. — C. 5. 5. 5. Valentinianus, Theodosius és Arcadius 393. évi rendelete), így nyilvánvaló, hogy ez a házassági akadály sem lehet korábbi keletű. A Paulusnak tulajdonított hely tehát, mint az irodalom is megállapítja¹²⁵ posztklasszikus interpoláció eredménye.

Meg kell azonban állapítani, hogy míg a *servilis adfinitas* a forráshely szerint csak egyeneságon jelent akadályt, szabadon születettek vonatkozásában az oldalágra, a házastárs tesvérére is kiterjed.

8. A posztklasszikus kor császári törvényhozása a rabszolgacsaldók szétszakításának tilalmát generális szabályként mondja ki, és ennek megfelelően a jogtudomány is továbbfejleszti a klasszikus korban a legatummal kapcsolatban Ulpianus által megteremtett magyarázati normát (D. 33. 7. 12. 7.), mely szerint, ha a végrendeletben hagyományozott rabszolgák felesége és gyermekei ugyanazon falusi birtokon dolgoztak, mint a hagyomány tárgyaként említett rabszolga, vélelmezni kell, hogy az örökhagyó azt akarta, hogy az egész rabszolgafamília a hagyományhoz tartozzék.

Constantinus egy 325. vagy 334. évből származó constitúciója a következőket mondja:

„*Possessionum divisiones sic fieri oportet, ut integre apud successorem unumquemque servorum vel colonorum adscripticiae condicionis seu in-*

¹²⁴ A. Guarino: *Adfinitas*, Milano. 1939. 89. és k. l. — Kaser, RPR II.² 126. l. 24. jz.

¹²⁵ Lásd Kaser RPR II.² 126. l. 24. jz.

quilorum proxima agnatio vel adfinitas permaneret. Quis enim ferat liberos a parentibus, a fratribus sorores, a viris coniuges segregari? Igitur si qui dissociata in ius diversum mancipia vel colonos traxerit, in unum eadem redigere cogatur" (C. 3. 38. 11.).¹²⁶

A constitutio arról szól, hogy a vagyon megosztása esetén a rabszolgák, nem különben az adscriptus colonusok (*adscripticii*) és az inquilinusok¹²⁷ legközelebbi agnatiójukkal és sógorsági körükkel (*adfinitas*) kerüljenek a jogutód hatalma alá, mert ugyan ki vállalkoznék a szülőknek a gyermekektől, testvéreknek nővérektől, férjeknek feleségektől való elválasztására, s ha valaki ilyet tett, úgy kényszeríttessék a régi helyzet, tehát a rabszolga, vagy colonus-család egységének helyreállítására.

A szövegből több megállapítás és következtetés vonható le:

a) a contuberniumon alapuló családok egységének fenntartása akár rabszolgák, akár colonusok családjáról van szó, most már törvényileg van előírva;

b) a császári rendelet meglehetősen pongyola kifejezéseket használ, hiszen agnatióról a rabszolgák és colonusok vonatkozásában nem lehet szó, sőt, a köztük fennálló vérokonsághoz (*cognatio*) is csak kivételesen fűz a jogrend jogi hatásokat felszabadulásuk után:

c) a servilis adfinitást a posztklasszikus kor úgy látszik, több vonatkozásban értékeli, mert azt nemcsak házassági akadálnak minősíti szabad állapotban (szűkebb körben, mint a szabadok között), hanem a sógorság körét is a családi körhöz tartozónak tekinti a colonusoknál és rabszolgáknál, ha a családi kör vagyonmegosztás esetére való együtt tartásáról van szó.

A jogtudomány hamar követte a császári jogalkotás fenti termékét a maga kazuisztikájával. Ez látható az Ulpianusnak tulajdonított következő fragmentumban:¹²⁸

„Plerumque propter morbosa mancipia etiam non morbosa redhibentur, si separari non possint sine magno incommodo, vel ad pietatis rationem offensam. Quid enim si filio retento parentes redhibere maluerint vel contra? Quod et in fratribus et in personis contubernio sibi coniunctis observari oportet" (D. 21. 1. 35.).

A szöveg itt arról szól, hogy a beteg rabszolga miatt a nem beteg is

¹²⁶ Lásd még C. Th. 2. 25. 1., itt csak Sardiniára vonatkozik a rendelet. Kaser (RPR II.² 126. 1. 1., 22. jz.) úgy véli, hogy itt csak császári ingatlanok rabszolgáiról és colonusairól van szó. C. Dupont (Les constitutions de Constantin et le droit privé au déput du IV e siècle: Les personnes. Lille, 1937. 35. és k. 1.) szerint a magánföldekre is vonatkozott a rendelet. Miután a császári rendeletek általában megjelölik azt, hogy császári colonusokról és rabszolgákról van-e szó, vagy sem (pl. Zeno császár C. 11. 69. 1. constitutiója), továbbá ilyen tendencia már a klasszikus korban is van (ti. a rabszolgafamilia egyben tartására végrendelkezés esetére), Dupont álláspontja látszik helytállóbbnak.

¹²⁷ Az *inquilinus* Marcianus (D. 30. 112. pr.) szerint röghöz kötött személy. Mivel a szöveg interpoláció gyanús, nyilván ez a kategória, mint a colonusok egyik faja (korábban a lakás bérlőjét értették alatta) a posztklasszikus korban jelentkezik. A „*colonos inquilinosque*” (C. 11. 53. 1. pr.), „*colonus, aut inquilinus, aut servus*” (C. 3. 26. 11.), valamint a fenti szöveg vonatkozó része ezt igazolja, hogy itt a colonusok egy kategóriájával állunk szemben. Lásd Brósz id. m. 184. l. Másféppen H. Blümner: Die römischen Privataltertümer. München, 1911. 545. l.

¹²⁸ A szöveg posztklasszikus és pedig a Constantinus-féle rendelet utáni időkben keletkezett interpoláció eredménye. Ez a véleménye Bonfantének (Corso I. 151. l. 3. j.), Kasernek (RPR II.² 126. l.), Bucklandnak (id. m. 67. l.) és Perozzinak (Ist. II. 201. l. 1. jz.). Csupán Jörs (RE 5. k. 570.) tartja érthetetlen módon csak a „*vel ad ... offensam*” részben interpoláltak, pedig a szövegben lehetetlen fel nem ismerni a constantinusi rendelet jogtudományi visszhangját.

actio redhibitoria folytán visszaadásra kerül, ha csak nagy nehézség mellett lehetne őket elkülöníteni, vagy a „*pietas*” eszméje tiltja azt. Az előbbi esetben nyilván arról lehet szó, hogy két rabszolga, kik közül az egyik beteg, a másik egészséges, egy munkafolyamat végzésére együtt vannak betanítva, így csak nagy nehézségek árán volnának elválaszthatók. A másik esetben, mikor a *pietas* okozza az elválaszthatatlanságot, itt — mint a további mondatból kiderül — „rabszolga-házaspárról” van szó, ill. szülőről és gyermekéről, esetleg testvérekről. Ez a szöveg nem terjed ki a colonusokra, mert a „*redhibitio propter morbosa mancipia*” a kifejezés értelme és az aedilisi edictum ekkor már ősi idézett szövege folytán csak rabszolgákra utal.

Kérdés, hogy colonusok esetén ilyen redhibitióról lehet-e szó? Aligha! A *colonus* kötve van a földhöz, tehát két, ugyanahhoz a földhöz tartozó colonus redhibitiójáról nem lehet szó, hiszen colonusi viszony esetén nem az ember a *redhibitio* tárgya, hanem a föld (az *actio redhibitoria* a posztklasszikus korban már nemcsak rabszolgára és igásbaromra terjed ki). Arról azonban lehet szó, hogy egy tulajdonos telkét megosztja, s evvel a colonusok is megosztásra kerülnek, hiszen éppen erről szól a Constantinus-féle rendelet.

Ha a család egy úr uralma alá tartozott, de telkét megosztva annak egy részét elidegenítette, úgy a *colonus*-család szétszakadhatott. Arcadius és Honorius császárok egy rendelete szerint (C. 11. 48. 13. 1.) a család együtt tartását a colonusoknak a régi és új telektulajdonok között végbemenő cseréjével kell megoldani.

Ez a rendeletet módosítja némileg Honorius és Theodosius constitutiója (C. Th. 5. 18. 1. 3.), mely szerint ilyen esetben a gyermekek 1/3-a követi az anyát, csak a család többi tagját kell kicserélni a család együtt maradása érdekében.

Valentinianus 451-ből származó rendeletével (Nov. Valent. 31.) még fenntartja a fenti szabályt, 452-ben (Nov. Valent. 35.) azonban kimondja, hogy a telkek megosztása esetén a gyermekek 2/3-a az apát, 1/3-a az anyát kövesse, s egyben eltörli a kicserélési kötelezettséget. A constantinusi gondolattal teljesen szakító ez a jogi helyzet Justinianus alatt megszűnik, mert Justinianus elrendeli, hogy a családok ne legyenek szétszakíthatók, és a földesurak ügyeljenek arra (*quomodo voluerint, custodirent*), hogy colonusaik idegen földről ne házasodhassanak (Nov. 157.) természetüleg azért, hogy a colonuscserével járó bonyodalmak elkerülhetők legyenek.

Végül megjegyzendő, hogy mennyiben egy *curialis*, tehát lényegében szabad ember és egy *colona* kötött házasságot és ebből a contuberniumból gyermekek születtek. Arcadius és Honorius rendelete szerint (C. Th. 12. 19. 1.) a gyermekek megosztandók a *civitas* és a *praedium* között, amelyhez az apa, ill. amelyhez a *colona*-anya tartozott (C. Th. 12. 19. 1.).

A szabad férfi és *colona adscripticia* közti kapcsolat tekintetében hasonlóan jár el Justinianus, midőn kimondja, hogy a gyermekek — ha páros számúak — 1/2—1/2 arányban az apát, ill. anyát követik, s ha nem, a fennmaradó egy gyermek az anyjáié, ill. a *colona*-anya uráié.

Más természetesen a helyzet akkor, ha a rabszolga és *colonus* házaspár más-más úr tulajdonában, ill. hatalma alatt állva kötöttek házasságot, ill. az utóbbiakat tekintve a *colonus* idegen colonát vett feleségül.

Ami a két különböző tulajdonos uralma alatt álló rabszolgaházastársakat illeti, itt a teljes család együtt tartásáról szó sem lehetett. A férj az egyik rabszolgatartó tulajdonában állott, a nő pedig a tőle született gyermekekkel a másikéban. Itt a kérdés legfeljebb csak úgy merülhetett fel, hogy az anya

gyermekeitől elválasztható-e öröklés, vagy élők közötti jogügylet kapcsán. A Constantinus-féle rendelet alapján itt a családot az anya és gyermekei képezték, ezek tehát nem voltak elválaszthatók egymástól.

Mi a helyzet a colonusok esetében?

Ha a rabszolgaférj más hatalma alatt áll, mint a *colona*-feleség, vagy a *colonus*-férj és a rabszolgafeleség, úgy szintén nincs különösebb probléma. A családi egység csak a rabszolgafeleségre, ill. *colona*feleségre és ezek gyermekeire vonatkozik, ezek pedig egymástól a constantinusi rendelet értelmében el nem választhatók.

Ha mindkét fél *colonus*, de különböző tulajdonban álló telkekhez vannak kötve, a *colona* és gyermekei megint családi egységet képeznek, s egymástól el nem választhatók.

A fentiekből kitűnőleg a tiszta, vagy vegyes (szabad férfival fennálló) *colonus*-contuberniumból keletkező család szétválasztásának megakadályozása tekintetében a császári törvényhozás meglehetősen ingadozó volt, s a *colonus*-család egységét biztosítani kívánó Constantinus-féle rendelet haladó alap gondolatát retrográd lépésekkel törte át.

9. Kérdés ezek után, hogy a posztklasszikus és juszteniánuszi kornak a rabszolgák tiszta, vagy vegyes contuberniumára vonatkozó jogszabályai minden vonatkozásban érvényesültek-e a tiszta, vagy vegyes *colonus*-házasságoknál?

E tekintetben — fejezetünk tárgyalási sorrendjében — a következők állapíthatók meg:

a) a rabszolgaházasság megjelölésére szolgáló „*contubernium*” elnevezést kiterjesztették a *colonus*-házasságokra, ill. a *colonus*-házasságok megjelölésére sokszor szolgáló kifejezéseket (pl. *coniunctio*) alkalmazták a rabszolgaházasságokra, s ugyanakkor a tiszta *colonus*-házasságot (*colonus liber-tamiaca* és fordítva) a *contubernium* szóval is jelölték;

b) a Sc. Claudianumban megnyilvánuló alapgondolatot (a szabad nő rabszolgává válása idegen rabszolgával létesített *contubernium* folytán) a császárok elszórt törvényhozási aktusokkal a *colonus*-házasságok viszonylatában is megvalósították, sőt, e szabályokat fenntartották a Sc. Claudianum hatályon kívül helyezése után is;

c) míg a vegyes rabszolgaházasság vonatkozásában azt lehet mondani, hogy lényegileg töretlenül érvényesül az a *ius gentium*beli elv, hogy a gyermek az anya státusát követi, addig a vegyes *colonus*-házasságoknál (*colonus* — szabad) ez az elv több ízben áttörést szenved;

d) a *servilis cognatió*ra és *adfinitás*ra, mint a felszabadulás után érvényesülő házassági akadályokra vonatkozó szabályok kifejezetten nem vonatkoznak *colonus*-sorból felszabadult személyekre. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a colonusok csak egész kivételesen szabadulhattak meg e státusból,¹²⁹ hiszen a posztklasszikus korban is meglehetősen gyakori rabszolgafelszabadítással szemben a tendencia az, hogy minél több szabadot süllyeszsenek colonusi sorba, ami okszerűen következik abból, hogy a rabszolga-rendszer már túlélte magát és a birodalom feudalizálódása erőteljesen meg-

¹²⁹ A *colonus* kétféle módon szabadulhatott fel a colonusi sorból: 1. az által, hogy megvásárolja a telket, amelynek rögéhez kötve van; 2. az által, ha püspökké lesz. Lásd I. N. Novickij és I. S. Peretjerskij: Rimszkoje csasztnoje pravo, Moszkva, 1948. 120. l. — Esetleg megszerezheti a *colonus* elbirtoklással is a szabadságot, ez azonban meglehetősen vitás az irodalomban. Lásd Brósz id. m. 201. és k. l.

indult. Mégis nyilvánvaló, hogy a vérfertőzés ősi tilalma, amely a libertusok vonatkozásában a rabszolgaságuk idején szerzett rokonságra már igen régen kiterjedhetett, a *colonus*-sorból kivételesen felszabadultak egymás közti házasságára is vonatkozott. Ugyanez vonatkozhatott a colonusi status idején keletkezett sógorságra is, mint a felszabadulás utáni házassági akadályra, hiszen Constantinus többször idézett rendelete (C. 3. 38. 11.) nemcsak a rabszolgák és colonusok rokonságát, hanem sógorsági körét is a családi körhöz számítja;

e) ami a colonusok felszabadulás utáni, a *colonatus* ideje alatt keletkezett rokonságon esetleg felépülő kölcsönös intestát öröklési jogát illeti, erre olyan szabályt, mint a felszabadított rabszolgák vonatkozásában, nem ismerünk. Nyilvánvalólag ilyen szabályozásra nem került sor, hiszen ritka volt az az eset, hogy *colonus* szabaddá legyen. Nem lehet azonban kizártnak tartani, hogy a gyakorlat, amely a colonusok és rabszolgák között különbséget alig tett, itt is érvényesítette azt, amit Justinianus a felszabadult rabszolgák kölcsönös intestát öröklésére kimondott, persze eltekintve a *patronus* öröklési jogának mellőzésétől, amelyre itt a dolog természeténél fogva sor nem kerülhetett;

f) végül — mint láttuk — a rabszolgacsalád szétválasztásának tilalma a *colonus*-családra is vonatkozott azzal a különbséggel, hogy a császári törvényhozás ismételten áttörte ezt a szabályt a colonusok terhére a colonusok, ill. *colonus* és szabad ember contuberniumából származó gyermekek megosztásával, és ugyanakkor a colonuscserre kötelezettség kimondásának mellőzésével.

A rabszolgaházasságokra nézve érvényes jogszabályok tehát lényegében a *colonus*-házasságokra is érvényesültek, sőt — miután a súlypont mindjobban a colonátusra tolódik át, s a colonusok számának szaporítása a cél — a *colonus*-házasságok néha súlyosabb elbírálás alá kerültek, mint a rabszolgaházasságok.

A rabszolga- és *colonus*-házasságokra egyaránt vonatkozó posztklasszikus jogszabályok tették tehát szükségessé, hogy témánk kereteit látszólag túllépve a *colonus*-házasságok kérdésével is legalább vázlatosan foglalkozzunk.

2. A társadalmi—gazdasági viszonyok, eszmeáramlatok, peregrinus jogrendszerek hatása a rabszolgaházasság jogi rendezésére

1. Mint már a klasszikus jogfejlődés tárgyalásánál megállapítottuk, mindazok a rabszolgaházasságra vonatkozó forráshelyek, amelyek görög filozófiai hatásra utaló kitételeket tartalmaznak, posztklasszikus eredetűek.

A humanitással indokolja Justinianus azt az intézkedését, hogy a *servilis cognatio* alapján, felszabadítás után kölcsönös intestát öröklési jogot ad a szülőknek és gyermekeknek, valamint testvéreknek a *patronus* öröklési jogát megelőzően:

„*hoc humanitate suggerente concessimus . . .*” (Inst. 3. 6. 10.)

indokolja a császár elhatározását, mellyel a volt rabszolgák intestát öröklési jogát kimondja, anélkül, hogy egyebekben közöttük a *cognatio* fennforgását jogi értelemben elismerné. Ez az intézkedés határozottan a volt rabszolgák, a volt rabszolgacsalád tagjainak érdekét szolgálja, és legalábbis a volt rabszolgákkal a jog eszközei segítségével emberségesebb elbánást biztosít nemcsak azáltal, hogy ezt a kölcsönös öröklési jogot a volt rabszolgacsalád tag-

jainak megadja, de azzal is, hogy a patrónusnak egyébként az örökhagyó felmenőit és testvéreit megelőző öröklési jogát törli, s csak a távolabbi oldalrokonokat megelőzően biztosítja. A császári rendelet indító oka nyilvánvalólag az a humanitárius tendencia lehetett, amely a szabadok egymás közti viszonylatában már a császárkor elejétől kezdve hat, de a rabszolgák tekintetében igen nehezen, csak a késő császárkorban tör utat. Ez érthető is, hiszen a Régi és Középső Stoa Arisztotelész nyomán egyaránt védte a rabszolgaságot,¹³¹ s ezek római vetülete (Új Stoa) sem követelte soha a rabszolgaság megszüntetését.¹³² Egyebekben annál inkább elhihető, hogy itt a császárt valóban a *humanitas* eszméje vezette, mert adott esetben nem is rabszolgákról, hanem csupán volt rabszolgákról van szó.

Az Ulpianus neve alatt szereplő D. 21. 1. 35. — mint már korábbiakban kifejtettük — posztklasszikus eredetű.¹³³ A szöveg interpolátora a pietással indokolja azt, hogy a beteg rabszolga miatt az egészséges is *redhibitio* alá esik, ha *actio redhibitoria* alapján a vételt fel kell bontani és az említett rabszolgákat a *servilis cognatio*, vagy *ad finitas* köti össze, vagy *contubernium*:

„*ad pietatis rationem offensam...*”

mondja a szöveg írója. A fenti jogi konstrukció azonban annak a meg gondolásnak eredménye, amely már a klasszikus korban is csírájában megjelenik, s amely Constantinus arra ösztönzi, hogy a rabszolga- és *colonus*-családokat a vagyon elkülönítése esetében egybe tartsa. Ez a meg gondolás arra a józan szemléletre vezethető vissza, amely tisztában van ugyan azzal, hogy a rabszolgamunka nem termelékeny, rossz minőségű, de tudja azt is, hogy még kevésbé lesz termelékeny, ha a rabszolgát családjától, megszokott környezetétől, szeretteitől elszakítják. Erről és csakis erről van itt szó, nem úgy, mint *Leicht*¹³⁴ véli, hogy itt az érzelmi kapcsolatokra van tekintettel a jogalkotás és ezt juttatja kifejezésre Ulpianus.¹³⁵ A *pietas* itt tehát csak hangzatos indok a valódi indító ok takarására és semmi egyéb.

Justinianus a *Sc. Claudianum* hatályon kívül helyezéséről a szülő rendeletben kijelenti, hogy annak alap gondolatát „*impium*”-nak tartja, és ezért rendelkezik ilyen módon (C. 7. 24. 1. pr.). Mint már a maga helyén kifejtettük, a jusztiniánuszi *constitutio* igazi indoka gazdasági természetű volt,¹³⁶ amelyhez a *pietas*nak, emberszeretetnek nem sok köze lehetett. E kitétel tehát nyilvánvalólag csak tetszetős indokolásul szolgálhatott a *constitutio* rendelkezéseinek.

Más helyen ugyancsak az „*impium*” kifejezést találjuk Justinianusnál, aki kimondja, hogy:

„*nihil impium est neque legibus contrarium...*” (C. 5. 4. 26.),

az a házasság, amelyet a volt rabszolgatartó volt *contubernalis* női élettársával annak felszabadítása után kötött. Ez a kitétel azonban mind a görög filozófia római jogra gyakorolt hatása, mind pedig a római társadalmi fel-

¹³⁰ Itt említendő meg, hogy bár egyes írók mint V. Arangio-Ruiz (*Istituzioni di dir. romano*. Napoli 1937. 64. 1.) *Ch. Saumage* (*Du rôle de l' „Origo” et du „Census” dans la formation du colonat romain*. Byzantion XII. (1937). 487. és k. 1.) el kívánják egymástól választani az *adscripticiust* és *colonus*t; itt mindkét esetben egyaránt *colonus*nak minősíthető félszabadokról van szó. Lásd *Brósz* id. m. 181. 1.

¹³¹ *Schulz*: *Gesch.* 375. 1. — *Schulz*: *Prinzip.* 145. és k. 1. — *F. Pringsheim*: *Jus aequum und strictum*. SZ 42 (1921) 643. és k. 1.

¹³² *Rubin*: *Die Ethik Senecas*. Diss. Bern. 1901. 8. és k. 1.

¹³³ Lásd 18. jz.

fogás szerint közömbös. A császár azt akarja itt kifejezésre juttatni, hogy sem jogszabályba, sem más társadalmi normákba nem ütközik az ilyen házasság.

A „*natura*” szó, mely szintén a görög filozófia római jogra gyakorolt befolyásának egyik kifejeződése, két helyen fordul elő, szintén posztklasszikus, contuberniummal kapcsolatos szövegekben. Az egyik Paulus neve alatt szerepel a Digestában (D. 23. 2. 14. 2.),¹³⁷ s arról szól a *servilis cognitio* kapcsán, hogy:

„*unde nec vulgo quaesitam filiam pater naturalis potest uxorem ducere, quoniam in contrahendis matrimoniis naturale ius et pudor inspiciendus est*”,

tehát a természetjog akadályozza azt, hogy valaki nem római házasságból, sőt, nem is ágyasságából származó leányát (*vulgo quaesitam filiam*) feleségül vegye. A természetjogra utalás itt a vérfertőzés ősi tilalmának filozófiai indoklása, s a rabszolgaházassággal ez a kifejezés itt semmiféle tartalmi kapcsolatban nincs;

a másik forráshely a Sc. Claudianumot hatályon kívül helyező, már tárgyalat jusstiniánuszi *constitutio*, amely nemcsak „*impium*”-nak minősíti a tanácshatározat rendelkezését, de olyannak is, amely

„*contra naturalem libertatem inductum est...*” (C. 7. 24. 1. pr.).

Míg az előbbi esetben a *ius naturale* inkább a *ius gentium* értelmében jelentkezik, az utóbbiban az értelemben, amelyben szemben áll a *ius gentium* -mal. Az egyetlen pont, ahol a *naturalis ratio* és a *ius gentium* kizárják egymást: a rabszolgaság intézménye. A gondolatot — mint említettük — úgy fejezik ki a posztklasszikus vagy jusstiniánuszi korban interpolált forráshely, hogy: „*servitus est constitutio iuris gentium, qua quis domino alieno contra naturam subicitur*” (D. 1. 5. 4. 1. Flor.).¹³⁸

A *naturalis libertas* emlegetése a Sc. Claudianum hatályon kívül helyezésének indokolása kapcsán éppúgy csak hangzatos kitétel — hiszen a rabszolgaság intézménye továbbra is érintetlenül fennmaradt, ha háttérbe is kezd szorulni a colonatussal szemben — mint az „*impium*” szó.

A görög filozófiának a római jogra gyakorolt hatása következtében a római jogászok szótárába bekerült szavak és kifejezések használata a rabszolgaházasságok kapcsán semmiféle a kifejezések mögött álló tartalomra nem mutatnak a volt rabszolgacsalád *intestata* öröklésének bevezetésével kapcsolatban használt *humanitas* kivételével, hanem csak hangzatos indokolásul szolgálnak bizonyos társadalmi—gazdasági megfontolásokról kifolyólag hozott jogszabályok tartalmának, vagy még e szempontból is jelentőség nélküliek.

Ebből következőleg a görög filozófiának a római jogfejlődésre aligha lehetett oly mértékű hatása, amely alkalmas lett volna a rabszolgaházasságokkal kapcsolatban a rabszolgák helyzetének figyelembe vehető enyhítésére.

2. Azok a pogári irodalmi nézetek, amelyek a keresztény ideológiának a

¹³⁴ *Leicht* id. m. 309.

¹³⁵ Abban is téved *Leicht*, hogy az emberek egyenlőségének gondolatát Ulpianus fejezi ki. A D. 50. 17. 32. interpolált.

¹³⁶ Lásd a II. fejezet 1. címének 4. pontja.

¹³⁷ Interpoláltságát illetőleg lásd *Kaser RPR* II.² 117. 1. 20. jz.

¹³⁸ *Perozzi* (Ist. I. 73. 1. 3. p. és 119. 1. 3. jz.) szerint a „*contra naturam*” Tribonianus beszúrása lehet.

rabszolgáság jogi szabályozásának alakulására, ill. ennek keretén belül a rabszolgaházasságok jogi rendezésére gyakorolt hatását vizsgálják, lényegében több kategóriára oszthatók. Nem kívánjuk ezeket a nézeteket a teljesség igényével felsorolni, mert ez messze túlmenne tanulmányunk keretein, hanem csupán néhány tipikus nézettel kívánunk itt foglalkozni.

E nézetek egyike szerint a rabszolgák helyzetének a császárkorban észlelhető bizonyos mérvű enyhülése a humanitas eszméjének elterjedésével van kapcsolatban, s miután a humanitas eszméje hosszabb ideig együtt fut, majd beletorkollik a keresztény ideológiába, így ebben a folyamatban a keresztény filozófiának is bizonyos része van. Ennek a nézetnek legalaposabb kifejtője Schulz,¹³⁹ aki azonban igen helyesen rámutat arra, hogy modern romanisztika mind ott, ahol a forrásokban caritas, humanitas, clementia, benignitas stb. kifejezéseket talál, hajlamos azt a keresztény ideológia hatásának minősíteni.¹⁴⁰ Mikor azonban Schulz helyesen súlyozza a sztoikus filozófia és keresztény ideológia egymáshoz viszonyított arányát, meglehetősen figyelmen kívül hagyja azokat a tényezőket, amelyeknek sokkal nagyobb szerepe lehetett e folyamatban, mint a fenti eszmeáramlatoknak. Ide lehet sorolni Brassloff felfogását is, aki szerint végeredményben nem a kereszténység üresítette ki a rabszolgáság klasszikus tartalmát, hanem a pogány filozófia a sztoicizmus hatása alatt kialakult humanitas eszméjének segítségével.¹⁴¹ Hasonló nézetet vall Leifer is.¹⁴²

Éppen fordított ez az arány Leicht¹⁴³ idézett tanulmányában, aki ugyan lehetségesnek tartja, hogy a sztoikus filozófiának is bizonyos része lehet a rabszolgák jogi helyzetének javulásában, valamint azokban a jogalkotási aktusokban, amelyek a rabszolgaházasságok elismerése felé jelentettek bizonyos lépéseket, de a kereszténység államvallássá válása után csupán ennek az eszmeáramlatnak a meghatározó szerepével lehet számolnunk.¹⁴⁴ Bár odáig ő sem megy, hogy megállapítaná, hogy a jogfejlődés a rabszolgaházasságok elismerése felé kimutatható haladást tüntetne fel, de addig mindenesetre, hogy az a körülmény, hogy a házasfelek maritusnak, sponsornak, uxornak nevezték egymást, a nő férjének quasi dost adhatott, a házastársak és gyermekek elválásztásának tilalmát hatályba léptetik, s intestat öröklést biztosítanak a volt rabszolgáknak, lényegében a keresztény befolyás eredménye.¹⁴⁵

Orestano¹⁴⁶ szemlélete már sokkal realisabb. Ő a keresztény ideológiát csak mint tényezőt kezeli a rabszolgaházasság posztklasszikus kori alakulásánál, azonban nem elhanyagolható tényezőket lát a provinciái peregrinus jogoknak a római jogra helyileg gyakorolt befolyásában, továbbá abban a nagy társadalmi-gazdasági átalakulásban, és ennek következtében előálló fel lazulásban, amely a posztklasszikus korban a korábban élesebben elhatárolt társadalmi rétegződést feloldotta és új rétegek kialakulásához vezetett.¹⁴⁷ Ha-

¹³⁹ Schulz: Prinzip. 128. és k. 1.

¹⁴⁰ Schulz: Gesch. 377. 1.

¹⁴¹ Hasonló nézetet vall Leifer is.

¹⁴² F. Leifer: Christentum und röm. Recht seit Konstantin. SZ 58 (1938) 185. és k. 1.

¹⁴³ Leicht id. m. 305. és k. 1.

¹⁴⁴ Leicht id. m. 307. 1.

¹⁴⁵ Leicht id. m. 308—309. 1.

¹⁴⁶ Orestano id. m.

¹⁴⁷ Orestano id. m. 310—311. 1.

sonlóan mértéktartó *Sargenti*,¹⁴⁸ aki szerint Constantinus idején a kereszténység egyáltalában nem hatott a római jogra, a családjogot kivéve.

Szélsőséges nézeteket vall *Biondi* és *Hohenlohe*. Az előbbi a posztklasszikus jog minden lépését, amely a rabszolgaházasság rendezése során jelentkezik, a keresztény ideológiával látja kapcsolatban állónak. Így pl. abból a tényből, hogy a posztklasszikus forráshely megállapítja, hogy „*cum servis nullum est conubium*”, arra következtet, hogy a keresztény ideológia befolyása következtében kellett ezt rögzíteni, mert eddig e tétel nem volt vitás.¹⁴⁹ Abban, hogy Justinianus „*humanitate suggerente*” bevezeti a volt rabszolgák testat öröklési jogát, kizárólag a keresztény ideológia hatását látja,¹⁵⁰ s nincs figyelemmel a sztoikus filozófiára, amely a *humanitas* ideáját kitermelte. Ugyancsak e filozófia kizárólagos hatását véli felfedezni pl. abban a császári rescriptumban, amely azt mondja, hogy ha valaki contubernális élettársát annak felszabadítása után feleségül veszi, ez „*nihil impium*” és törvényekkel sincs ellentétben,¹⁵¹ holott a *pietas* és ellentéte az „*impius*” kifejezés szintén a sztoikus filozófia produktuma. Sőt, odáig elmegy, hogy kimondja, miszerint az egyház alapvető törekvése volt az, hogy a rabszolgák jogképtelenségét megszüntesse, csupán ez a törekvés nem sikerült, mert a rabszolgaság intézményét kénytelen volt elismerni.¹⁵²

Hohenlohe fejtegetéseinek súlypontját a Corpus Juris Civilisre helyezi, megállapítva — *Biondi* szemléletére támaszkodva — azt, hogy abból a körülményből, hogy ez a kodifikáció az egyház aziljogát a rabszolgák számára biztosította (C. 1. 12.), azzal, hogy Justinianus megtiltotta a zsidóknak, pogányoknak és eretnekeknek, hogy keresztény rabszolgát tartsanak, mert ellenkező esetben a rabszolga felszabadul és 30 librat fizet (C. 1. 10. 2.), azzal, hogy bevezette a manumissio in ecclesiat (C. 1. 13.), valamint a rabszolgák vasárnapi pihenőjét, megpecsételte a rabszolgaság sorsát.¹⁵³

Ami *Hohenlohe* első érvét illeti, arra nézve csak azt mondhatjuk, hogy ugyanaz az aziljoga már Gaius idejében is megvolt a pogány istenek szentélyeinek és a császárok szobrainak.¹⁵⁴ Érdemes összevetni a két forráshely szóhangzatát:

„*de his servis, qui ad fana deorum vel ad statuas principum confugiunt*”
(Gai. 1. 53.).

„*de his, qui ad ecclesias confugiunt vel ibi exclamant*” (C. 1. 12.).

Azzal, hogy az egyházhoz nem tartozók, vagy szakadárok keresztény rabszolgát nem tarthatnak, ill. azokat szabadon kell bocsátaniuk, sokkal inkább a keresztény államvallású uralkodó osztály e rétegekre akart csapást mérni, mintsem a rabszolgák helyzetén könnyíteni. Ez szoros összefüggésben van azzal az irányzattal, amit *Rostovtzeff*¹⁵⁵ úgy jellemez, hogy a késői császárkorban, különösen a kereszténység győzelme után a beszéd-, gondolat- és lelkiismereti szabadságot a császárok igen szűkre korlátozták. Ami a *manumissio in ecclesia* bevezetését illeti, ez csak egy új felszabadítási mód volt,

¹⁴⁸ *M. Sargenti*: Il diritto privato nella legislazione di Costantino. Milano 1938. 187. l.

¹⁴⁹ *Biondi* id. m. 3. k. 88. l.

¹⁵⁰ *Biondi* id. m. 3. k. 89. l.

¹⁵¹ *Biondi* id. m. 3. k. 99. l.

¹⁵² *Biondi* id. m. 3. k. 88. l.

¹⁵³ *Hohenlohe* id. m. 166. l.

¹⁵⁴ *Leicht* id. m. 306. l.

¹⁵⁵ *M. Rostovtzeff*: Gesellschaft und Wirtschaft im röm. Kaiserreich. Leipzig. 1927. II. 234. l.

amely mindenesetre körülményesebb lehetett, mint a *manumissio per pileum, per mensam*, amelyet már korábban is ismertek. A vasárnapi munkaszünet kétségtelen az egyház hatására jelentkezik, de csak abban, hogy az éppen vasárnapra esik. Régen elmúltak már a cátoi idők, mikor csak az ígásbaromnak volt munkaszünete, de a rabszolgának nem. E munkaszünet betartásának azonban semmiféle hatékonyabb szankciója nem volt, úgyhogy, végeredményben a rabszolgatartó jóindulatára volt az bízva.¹⁵⁶

Legalapvetőbb tévedése azonban *Hohenlohenak* az, hogy a keresztény eszmék hatását látja abban, hogy a *colonatus* behatolhatott a római jogrendszerbe. Erre az alapvetően történelmietlen szemléletre lényegében nem is lenne szükség *Mommsen* óta reflektálni,¹⁵⁷ nem beszélve az ezzel kapcsolatos szocialista romanista irodalomról,¹⁵⁸ mégis szükségesnek tartjuk utalni e tanulmányunkban fentebb levont következtetésekre, melyek szerint a *colonusok* házasságát a posztklasszikus és Justinianus-féle törvényhozás több tekintetben súlyosabban bírálta el, mint a rabszolgaházasságot.

A legfontosabb ide vonatkozó irodalmi nézetek ismertetése után vizsgáljuk meg azt, hogy az egyház attól kezdve, hogy a kereszténység döntő szerepre jutott a Római Birodalomban, majd államvallássá lett, milyen felfogást tanúsított a rabszolgaházasságokkal szemben.

Már fentebb említettük, hogy I. Callistus pápa 3. századból származó azt a határozatát, mely szerint a vegyes rabszolgaházasságok az egyház szerint érvényesek, Hippolytus pápa erkölcsrombolónak minősítette. Ez a szemlélet folytatódik az ezt követő egyházi megnyilvánulásokban, mint az *Orestano*¹⁵⁹ igen szemléletesen mutatja ki.

A *Constitutiones Apostolorum* szerint:¹⁶⁰

„az a hívő, akinek ágyasa van, amennyiben az rabszolganő, hagyja el azt, és törvényes feleséget vezessen házába, ha pedig szabad nőről van szó, úgy azt törvényesen vegye feleségül; ha pedig ezt nem akarja, küldje őt el” (görög eredeti fordítása).

A niceai zsinat *Sanctiones et Decreta*-ja szerint:

„*servorum et servarum coniugia non licent Christianis, nisi post manumissionem, qua facta, contrahant iure matrimoniali, et libere dote assignata, secundum consuetudinem illius regionis, quam incolunt*”.¹⁶¹

E szerint a rabszolgák vegyes házassága tilos a keresztények részére, s csupán arra van lehetőség, hogy a felszabadítás után a szabad fél törvényes házasságot kössön a felszabadítottal.

Végül Nagy Szent Leó pápa 458, vagy 459-ben írt levelében a következők foglaltatnak:

„*nuptiarum ... foedera inter ingenuos sunt legitima et inter aequales*”¹⁶²

¹⁵⁶ Egyébként az ősi Rómában az úr és rabszolga közös ünnepe nem volt ismeretlen. Seneca írja: „*Maiores nostri ... instituerunt diem festum non quo solo cum servis domini vescerentur, sed quo utique*.” (ep. 47. 14.).

¹⁵⁷ Th. Mommsen: *Die Bewirtschaftung der Kirchengüter unter Papst Gregor I.* Zschft. für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Freiburg i/Br. — Leipzig, 1893. I. k. 43—59. l.

¹⁵⁸ V. SZ. *Szergejev*: *Razlozsenie rabovladelcseszkoj szisztém i nacsalo kolonatorov Rimszkoj Imperii.* *Vesztnyik Drevnyej Isztori* (=VDI) 1938. 3. 117—132. l. — M.E. *Szergejenko*: *K isztorii kolonatornich otnoseny.* VDI 1949. 2. 56—59. l. — *Maskin*, Róma 362—367. l. — *Brósz* id. m. 163. és k. l.

¹⁵⁹ *Orestano* id. m. 306. és k. l.

¹⁶⁰ S. S. *Apostolorum constitutiones* 15. 11. Lásd *Orestano* id. m. 306. l.

¹⁶¹ *Mansi*, *Concil. Collect.* II. c. 1037. idézve *Orestano* id. m. 307. l.

¹⁶² *Orestano* id. m. 308. l.

azaz, a házasság csak egyenlők és szabadok közt minősíthető törvényesnek. Bekövetkezik tehát a teljes szembefordulás a kereszténység államvallássá válása után a 3. századbeli egyházi felfogással szemben, amikor is a senatori rangú nő és a rabszolgaférj a callistusi határozat alapján az egyház szerint érvényes házasságot köthetnek.

A vegyes házasságokat tehát nemcsak a római jog tiltja, ill. szankciókkal sújtja, mint azt a *Sc. Claudianum* intézkedéseiből láthatjuk, s abból, hogy azokat el nem ismeri, hanem az egyház is.

Kérdés, hogy mi volt az álláspont a tiszta rabszolgaházasságokkal szemben. *Orestano* arra az álláspontra helyezkedik, hogy miként azokat már a köztársaság idején is elismerték, persze nem jogilag, hanem tényként, úgy az egyház is elismerte azokat. Erre bizonyítékul azt hozza fel, hogy az egyház itt éppúgy megkívánta *dominus* hozzájárulását, mint a családgyermekeknél a paterfamiliasét.¹⁶³ Ez a nézet egy irányban kifogásolható. A köztársasági kor az ilyen házasságokat csak bizonyos, az úr számára jelentősebb rabszolgáknál (*vilicus*) ismerte el tényként (azokat nem választotta el családtagjaitól stb.), de éppen az *Orestano* által hivatkozott Plautus művei — mint láttuk — pontosan az ellenkezőt bizonyítják. Az azonban kétségtelen, hogy I. Callistus pápa elismerte híressé vált határozatában az ilyen tiszta rabszolgaházasságokat, ha az együttélők házasságkötési szándékukat a keresztény előírások szerint kinyilvánították, s ez a gyakorlat megmaradt a kereszténység államvallássá válása után. Erre utal a *Constitutiones Apostolorum* alábbi szövege:

„Ha a férjnek felesége vagy a feleségnek férje van, úgy taníttassanak egymással megelégedni, ha házasságban nem élnek, ne paráználkodjanak, hanem törvényes házasságban egyesüljenek, ha pedig a rabszolga ura hívó és azt paráználkodásra készíti és nem ad neki feleséget, vagy a rabszolgánőnek férjet, úgy az egyházból közösítették ki” (görög eredeti fordítása).¹⁶⁵

Az említett írók általában egyetértenek abban, hogy az egyház azért nem fordult szembe a rabszolgasággal, s így a római jog szerinti rabszolgaházassággal sem, mert akkor a kereszténység léte került volna veszélybe.¹⁶⁶ Ez a felfogás csak akkor állhatná meg a helyét, ha a kereszténység államvallássá tétele után is a birodalom uralkodó osztálya megmaradt volna pogánynak. Erről azonban nincsen szó. A keresztény egyház már a 3. században hatalmas életképes szervezet volt, „valóságos állam az államban”.¹⁶⁷ A pogányság még élt, de egyre jobban háttérbe szorult, s később inkább csak a vidéken tengődött tovább. Egy bizonyos: Róma uralkodó rétegei kereszténnyé lettek, hiszen az államvallás azt jelentette, hogy a birodalom uralkodó osztályának vallása lett az. A rabszolgatartó birodalom keresztény uralkodó osztálya előtt azonban nem állott válaszüti, mint a fenti írók, különösen *Biondi* nézetéből következnének, ti. vagy megmaradni a pogány időkben maradt rabszolgaság rendszere mellett, vagy a keresztény ideológia szavát

¹⁶³ *Orestano* id. m. 324—325. l. — *Leicht* id. m. 310. l. — A keleti egyházra nézve lásd *Zhisman*: Das Eherecht der orient. Kirche. Wien. 1863. 637. l.

¹⁶⁴ *Costa* (id. m. 210—220. l.) az itáliai (Rómán kívüli) sírfeliratokkal bizonyítja, hogy a rabszolgák familia rusticájánál a tiszta rabszolgaházasság, mint ténylegesség sokkal általánosabban elismert volt, mint a familia urbanánál. — Ellenkezőleg *Allard* (*Histoire* 116. és k. l.).

¹⁶⁵ S. S. Apost. Cont. 15. 2. id. *Orestano* 319. l. 1116. jz.

¹⁶⁶ *Orestano* id. m. 301. l. — *Leicht* id. m. 310. l. — *Biondi* id. m. 3. k. 88. l.

¹⁶⁷ *Maskin* Róma 423. l.

követve eltörölni a rabszolgaságot. A keresztény ideológia ui., mint a korábbiakban Pál apostol levelei kapcsán erre már utaltunk, nem állott szemben a rabszolgasággal, csupán azt kívánta, hogy az urak emberségesebben bánjanak rabszolgáikkal, de ugyanakkor kötelességévé tette a keresztény rabszolgáknak, hogy uraikat hűségesebben szolgálják, mint a pogány, vagy nem keresztény rabszolgák.¹⁶⁸ Így a keresztényeknek csak a rétege állott szemben a Római Birodalommal, a római joggal, amely elnyomott volt, osztályhelyzeténél fogva, s nem alapvetően az általa vallott keresztény ideológiánál fogva, amely csak ösztönözte őket, hogy Róma pogány urai ellen foglaljanak állást. Így érthető meg a volt rabszolgák: I. Callistus pápa határozata a rabszolgaházasságok elismeréséről. Ilyen szemlélet azonban csak a 3. századig tarthatta magát, utána ui. midőn a kereszténység uralkodó helyzetet nyert a birodalomban, el kellett fogadnia bizonyos kompromisszumokkal a pogány Róma ideológiáját, jogát stb.

Hogy ez így volt, szemléltetően igazolja az a körülmény, hogy az antik tudomány a 4—5. században a kereszténység elismerése után is hú maradt a pogány állam hagyományaihoz, tehát nem öltött minden tekintetben keresztény jelleget.¹⁶⁹ Róma és Constantinopolis főiskoláin még az 5—6. században sem tanítanak a keresztény teológia professzorai.¹⁷⁰ Ugyanez tapasztalható a római jogban. A klasszikus szövegekből még a többisten-hitre utaló kifejezéseket sem javították át a monotheizmusra utaló kifejezésekre, ezt csak Justinianus kompilátorai tették.¹⁷¹ A posztklasszikus kompilátorok a *humanitas*, *benignitas*, *caritas* kifejezések beszúrását általában humanizálási és nem a keresztény vallásból folyó tendenciával tették.¹⁷² Ha ez részben a keresztény ideológia hatása alatt ment végbe, úgy ez csak a juszteniánuszi interpolációknál volt lehetséges.

A fentiekből kitűnőleg tehát a keresztény ideológia befolyása a rabszolgaházasságok jogi szabályozása, a rabszolgák helyzetének enyhítése tekintetében igen vitatható. Azokban a forráshelyekben, amelyek a rabszolgaházasságokkal kapcsolatban a *humanitas*, *pietas*, a *naturalis libertas* stb. kitétel szerepel, talán csak egy olyan van, amelynél ilyen hatásról lehet szó, és pedig az, midőn Justinianus „*humanitate suggerente*” kölcsönös intestat öröklési jogot ad a volt rabszolgafamília tagjainak. Ez pedig azért tételezhető fel, mert az intézkedés a volt rabszolgák érdekét szolgálja, továbbá azért, mert — mint az előbbi bekezdésben említettük — Justinianus kompilátorai e kifejezéseket, ha azok mögött tartalom is volt, és nem hangzatos indokolásául szolgáltak csak bizonyos császári törvényhozási aktusoknak, a sztoikus filozófia és a keresztény ideológia együttes befolyásának eredményeként alkalmazták.

Ha tehát nem is tesszük egészen magunkévá *Cicotti*¹⁷³ mereven tagadó álláspontját, annyi megállapítható, hogy a keresztény ideológia éppúgy, mint

¹⁶⁸ Pál apostol Eph. 6. 9. — Cyprianus Testim. 3. 72—73.

¹⁶⁹ Schulz, Gesch. 377. 1.

¹⁷⁰ Cassiodorus így panaszodik (Inst. pr. 1.): „*Gravissimo sum, fateor, dolore permotus, ut scripturis divinis magistri publice deessent, cum mundani auctores celeberrima procul dubio traditione pollerent*”. Lásd Schulz, Gesch. 377. 1. 4. jz.

¹⁷¹ Schulz, Gesch. 378. 1. — Lásd az Inst. 2. 1. 6. és 1. 8. 2. szövegeit összevetve Gaius megfelelő helyeivel.

¹⁷² Schulz, Gesch. 378. 1.

¹⁷³ *Cicotti* (Il tramonto della schiavitù nel mondo antico. Torino, 1899.) szerint a kereszténységnek semmiféle jelentősége nincs a rabszolgaság felszámolása tekintetében.

a sztoikus filozófia a rabszolgaházasságok jogi elbírálása tekintetében befolyást kevésbé gyakorolt a birodalom jogalkotóira, hiszen a rabszolgacsaládok helyzete csupán a rabszolgacsalád együtt tartására irányuló Constantinus-féle rendelet folytán javult, azonban ez is a rabszolgatartók érdekeit szolgálta. Ugyanakkor éppen a keresztény császárság korában erősítették meg ismételen a *Sc. Claudianum* kegyetlen rendelkezéseit, s a birodalom urai széles szabad rétegeket: a colonusok csoportjait majdnem rabszolgasorba taszították, sőt, néha még súlyosabb jogi elbírálásban részesítették őket — így a *colonus*-házasság esetében — mint a rabszolgákat.

3. Kérdés, hogy a rabszolgaházasságoknak a római jog által történt — mint láttuk meglehetősen szűkkörű — szabályozására nem voltak-e bizonyos hatással a provinciák helyi peregrinus jogai.

Nem kétséges, hogy a rabszolgák quasi-házassága görög földön aránylag hamar kialakul.¹⁷⁴ Erre utal Gortyn város joga (III. 40—44.), Plautus *Casina* komédiája (prol. 68—74.) és *Miles gloriosus* (3. 1006.), mely szerint a görög rabszolgák egymás közti házasságát sokszor több lakodalmi formalitás mellett kötik, mint a szabadokét,¹⁷⁵ s ezt látszanak igazolni azok a Delphoi-ban talált kőbe vésett okiratok, melyek szerint a rabszolgaszülöket gyermekeikkel együtt szabadítják fel, tehát ez aktusnál a család együtt tartására törek-szenek.¹⁷⁶ A rabszolgaházasságok formalitásokkal való megkötése Itáliában Apuliára terjedt ki,¹⁷⁷ s talán később egész Itáliára is hatással lehetett ez a szokás, ez azonban a jogi szabályozás terén mit sem jelentett. Ami a rabszolgacsalád együttes felszabadítását illeti, erre Scaevolánál látunk példát, amikor a vilicust és vilicát szabadítja fel gazdájuk (D. 40. 5. 41. 15.), ez azonban a vilicusok kiváltságos helyzeténél fogva természetes volt, hiszen ők voltak a földbirtokos rabszolgatartó bizalmi emberei a rabszolgák között. Így lényegében a hasonló jelenségek között ok és okozati összefüggést felfedezni igen problematikus.

Ami a görög—egyiptomi jogot illeti, itt meglehetősen töretlenül élt a fel-fogás, hogy a rabszolda bizonyos mértékben tulajdon- és szerzőképes.¹⁷⁸ Ez olyan népjogi jelenség, amelyből szükségképpen folyt a házasság elismerése szabad férfi és rabszolganő között. Ismeretes ezzel szemben a merev római álláspont, mely szerint még Justinianus is csak akkor engedte meg a matrimoniumot rabszolganő és szabad ember között, ha az úr azzal adta férjhez a rabszolganőt, ha az szabad lesz (Nov. 22.). Ezzel szemben a posztklasszikus források egyöntetűen rögzítik, hogy a rabszolganővel csak *contubernium* lehetséges; de jogilag elismert házasság nem, hiszen annak feltétele a *conubium* (PS. 2. 19. 6. és 5. 5.).

Az egyiptomi *Idioslogos Gnomonja* szerint a *Servus ordinarius Caesaris* szabad nőt is feleségül vehetett,¹⁷⁹ csupán az ő *servus vicarius*a nem (110. §). Itt viszont már a helyi provinciái (római) jogra bizonyos hatást gyakorol a helyi peregrinus jog.

A zsidók jogilag elismerték nemcsak a rabszolgák, hanem a szabadok és

¹⁷⁴ *Mitteis* id. m. 369. 1. — *Orestano* id. m. 322. 1. — *Erdmann* id. m. 190. 1.

¹⁷⁵ *Beauchet* id. m. 2. k. 452. 1.

¹⁷⁶ *C. Wescher—P. Foucart*: *Inscriptions recueillies á Delphes*. Paris. 1863. No. 57. 289.

¹⁷⁷ *Plaut. Casina* pr. 68—74.

¹⁷⁸ *R. Taubenschlag*: *Das Sklavenrecht im Rechte der Papyri*, SZ 50. (1930) 161. 1. és *Geschichte der Rezeption des röm. Privatrechts in Aegypten*. Stud. Bonf. Milano. 1930. 1. k. 435. = *Opera minora*. Varsó 1959. 1. k. 181. és k. 1.

¹⁷⁹ BGU V. 1210.

rabszolgák egymás közti házasságát,¹⁸⁰ ez viszont mint ismeretes — semmi-féle jelentőséggel nem bírt a római jog szempontjából.

Ugyanakkor azonban érdekes jelenségként rögzíthetjük azt, hogy a szír—római jogkönyvben a következőket találjuk:

„Ha a szabad nő egy rabszolga felesége lesz és a rabszolga urának házában vele együtt lakik, úgy rabszolgánővé lesz mindazon gyermekével együtt, akik tőle a rabszolga urának házában születtek. Ha magát nem sorolja a rabszolgák közé és el akar távozni, úgy eltávozhat, gyermekei azonban rabszolgaként maradnak vissza. — Ha a rabszolga szabad nőt szeret és a nő őt házába befogadja, úgy a rabszolga ura figyelmeztetést kell hogy küldjön neki. Ha azonban a nő a figyelmeztetés után is házában tartja a rabszolgát, úgy a rabszolga ura törvény szerint a nőt rabszolgaságba hurcolhatja.” (L. §. 48.)¹⁸¹

A szöveg a Sc. *Claudianum* több irányban eltorzított rendelkezéseit adja a helyi viszonyoknak megfelelően.¹⁸² Tehát itt a római birodalmi jog helyi hatását láthatjuk.

A fentiek összegzéseként körülbelül annyit állapíthatunk meg, hogy a helyi peregrinus jogok — mint az *Orestano* is helyesen jegyzi meg¹⁸³ — legfeljebb helyileg hathattak itt ott a provinciális római jogra, ill. a birodalmi jog torzult el esetleg a provincia helyi jogának megfelelően. Olyan következtetésre azonban, hogy a rabszolgaházasságok birodalmi jogi szabályozására észrevehető hatást gyakoroltak volna a provinciális peregrinus jogok, semmiképpen sem juthatunk a rendelkezésre álló anyag alapján.

4. A fentiek alapján meg kell állapítanunk, hogy sem a római jogfejlődés szempontjából legfontosabbnak tekinthető két eszmeáramlat, sem a peregrinus helyi jogok nem gyakoroltak a rabszolgaházasságok római jog által történő szabályozására számba vehető hatást. Maradnak tehát a társadalmi-gazdasági viszonyok, mint olyan tényező, amelynek a rabszolgaházasságra esetleg gyakorolt hatása a posztklasszikus és jusztiniánuszi kort illetően megvizsgálandó.

A posztklasszikus és jusztiniánuszi kor gazdasági alapja a kettős jellegű termelési viszonyok következtében lényegében kettős. A gazdasági alap egyik részét a rabszolgaság, másik részét a *colonatus* termelési viszonyai teszik ki. A kettő közt a határ ugyan néha elmosódik, így pl. ott, ahol a mezőgazdaságban a földekre kitelepített rabszolgákat csak a földdel együtt lehet eladni,¹⁸⁴ alapján véve azonban létezik egy egyre keskenyedő (rabszolgaság), s egy egyre szélesedő (*colonatus*) fajtája a birodalom munkarendszerének.

A rabszolgaság jelentősége e korban megmarad, miután azonban az egyre csekélyebb számú hadifoglyot már nem árverezték el, hanem colónusi minőségben (tehát lényegében félszabad állapotban) telepítették le őket a föld-

¹⁸⁰ H. *Insadowski*: Quid momenti habuerit christianismus ad ius Romanum matrimoniale evolvendum. Acta Congressus iuridici internationalis. II. Roma, 1935. 59. l. 118. jz. — *Orestano* id. m. 302. l.

¹⁸¹ Lásd *Mitteis* (id. m. 365. és k. l.) részletes fejtegetését e szöveghez.

¹⁸² Úgy véljük azonban, hogy *Erdmann* (id. m. 193—194. l.) az a megállapítása, hogy a hellenisztikus területen a szabad nő és rabszolga házassága esetében a lakóhely a döntő a nő további státusára, a szír—római jogkönyv fenti rendelkezéseinek felületes általánosítása.

¹⁸³ *Orestano* id. m. 310. l.

¹⁸⁴ *Maskin*: Róma 441. l.

birtokokra,¹⁸⁵ s csak ritkábban adták el a rabszolgapiacon, számuk egyre fogy, s a háznál született rabszolgák száma nem olyan magas, hogy a hiányok e szaporulatból pótolhatók lennének.

Ezzel szemben a *colonatus* mind szélesebb méreteket ölt. Ez a rabszolgamunkarendszer csődjével (a rabszolgamunka termelékenysége bizonyos fejlődési fokon túl, már a rabszolgák számának növelésével sem fokozható), ennek következtében az árutermelés lehanyaglásával, s így a terménygazdálkodás széleskörű elterjedésével, valamint a nagybirtok felduzzadásával van összefüggésben. A földbirtok jelentősége mértéktelenül megnövekedik, s miután a rabszolgamunka egyrészt nem is teszi érdekeltté a rabszolgát a föld megművelésében, másrészt a rabszolgák száma egyre kevesebb, a colonusok minél szélesebb körű alkalmazása válik szükségessé a termelésben. Ez tükröződik a colonusokkal foglalkozó, őket minden eszközzel röghöz kötő császári törvényhozásban.

A rabszolgaházasságok jelentősége bizonyos mértékben háttérbe szorult a *colonus*-házasságokkal szemben. De ugyanakkor a rabszolgamunkarendszert is őrizni, konzerválni kell, hiszen az a birodalom gazdasági alapjának még mindig jelentős részét képezi. Ugyanakkor meg kell ragadni a lehetőséget, hogy az a tendencia, amely félszabadokból toborozza a birodalom munkarendszerének egyik részét azzal az elgondolással, hogy a munkás bizonyos mértékben érdekelve legyen a munkában, a rabszolgák vonatkozásában is bizonyos mértékben érvényesüljön.

Ugyanakkor a *colonus*-házasságok szabályozásánál mindent elkövettek, hogy a szabad házasság felet a colonussal kötött *contubernium* útján szintén röghöz kössék gyermekeikkel együtt, hogy a colonusok száma szaporodjék,

emellett fenntartották a egyes rabszolgaházasságokra vonatkozó azt a szabályt, hogy a szabad nő rabszolgával való *contuberniuma* útján bizonyos feltételek mellett gyermekeivel együtt rabszolgává legyen, hogy a rabszolgaletszám rohamos fogyását némiképpen ezzel is ellensúlyozzák,

s ezt a szabályt csak akkor helyezik hatályon kívül, mikor már meg van a garancia arra, hogy a szabad nő, aki colonussal köt házasságot, röghöz kötődjék, miután a 6. században sokkal nagyobb ennek a lehetősége, mint annak, hogy a szabad nő rabszolgával fog házasságot kötni.

A fentieket összegezve, a posztklasszikus korban a rabszolgaházassággal kapcsolatos jogszabályok céljaikat tekintve négy csoportra oszthatók:

a) amelyek kifejezetten a rabszolgatartók érdekeit szolgálták (a *Sc. Claudianum*),

b) amelyek látszólag a rabszolgák, valójában a rabszolgatartó érdekeit védtek (a rabszolgafamília elválasztásának tilalma),

c) amelyek kifejezetten a rabszolgák, helyesebben a volt rabszolgák érdekeit tartották szem előtt (a felszabadított rabszolgafamília-tagok kölcsönös intestat öröklése),

d) amelyek lényegében mind a rabszolgatartóra, mind a rabszolgára nézve közömbösek, csupán ősi szokásokon, az emberi társadalom ősi normáin alapulnak (a *servilis cognatio* és *ad finitas*, mint házassági akadály).

A fenti csoportosítás alapján megállapítható, hogy a sztoikus filozófia, ill. az ezzel egybefonódott keresztény ideológia hatása csupán a c) pont esetében tételezhető fel, az a)–b) pontok esetében a rabszolgatartók gazdasági érdeke volt az indító ok, míg a d) pontban az ősi hagyományok.

¹⁸⁵ *Maskin*: Róma 441. l.

A rabszolgaházasság jogi elismerése igen messze állott mind a pogány, mind a kereszténnyé vált római uralkodó osztálytól, s ebbe a ténylegességbe csak akkor avatkozott be általában a jog eszközeivel, ha gazdasági érdekei ezt indokoltá tették.

* * *

A rabszolgaság és a római jogfejlődés kapcsolatát végigtekintve megállapítható, hogy ez a társadalmi jelenség mind a régi, mind a posztklasszikus jogban semmi több, mint ténylegesség. Kívül esik a *ius* területén, csupán a *mos* normái érintik. Ennek indoka először a rabszolgaságnak a patriarchalis korban játszott csekély szerepe, majd éppen a rabszolgatartó rend klasszikus korának óriási rabszolgabősége, ahol a rabszolgák döntő többsége semmiféle emberi kapcsolatba nem kerülhetett rabszolgatartójával.

A klasszikus korra esik a rabszolgatartó társadalom munkarendszerének konzerválása. Ezért a rabszolgaházasságok is bizonyos mértékben jogi szabályozás alá kerülnek. A vegyes rabszolgaházasságokat (szabad — rabszolga) részben súlyos szankcióval sújtják (szabad nő esetében), részben a társadalom bizonyos rétegeit illetően társadalmi rosszallással (szabad férfi esetében), amely aszerint enyhébb, vagy súlyosabb, hogy az ilyen házasságok száma nő, vagy fogy. A tiszta rabszolgaházasságokat továbbra is csak ténylegességeként kezelik, s a rabszolgacsalád tagjait inkább csak felszabadulásuk után érintik bizonyos jogszabályok, amelyek volt rabszolgaállapotukat és akkor keletkezett családi kapcsolataikat veszik alapul.

A posztklasszikus korban a rabszolgaházasságok kapcsolódnak a majdnem rabszolgasorba süllyedt colonusok házasságával, akiknek ezt a kapcsolatot Róma urai éppúgy nem minősítik jogintézménynek, mint a rabszolgakét. A vegyes rabszolgaházasságot sújtó szankciókat csak Justinianus helyezi hatályon kívül, anélkül azonban, hogy azt jogintézménynek elismerné. A tiszta rabszolgaházasságot a császári jog már Constantinus óta, józan gazdasági megfontolásoktól vezetve, bizonyos védelemben részesíti, mikor megakadályozza annak vagyonmegosztás esetére való szétszakítását. A felszabadult rabszolgafamilia tagjait illetően a sztoikus filozófia és a részben azt felvevő keresztény ideológia feltehető hatása folytán Justinianus bizonyos kedvezményt biztosít a törvényes öröklés terén.

A rabszolgaházasságot azonban a római jog — mint említettük — Justinianus kodifikációjában sem ismerte el jogintézménynek, jóllehet ez például a keleti provinciák helyi peregrinus jogaiban bizonyos mértékben ismeretes volt. A vegyes rabszolgaházasságoknál ez csak Bölcs Leó korában, tehát kb. három évszázad múlva következnek be oly formában, hogy a császár azt ideiglenesen érvényesnek tekinti, amennyiben elrendeli, hogy vagy a szabad házastárs lép a másik urának hatalma alá rabszolgaként, vagy a rabszolgaházastárs válik megváltás mellett szabaddá.¹⁸⁶ A tiszta rabszolgaházasságok tekintetében a jogi elismerés szintén nem következett be a római jogban, még akkor sem, ha utóbb bizonyos további jogi hatásokat is fűztek hozzá. Ez pedig a római rabszolgatartó rend lényegéből és annak abból a jogi vetületéből következett, mely szerint a rabszolga jogképtelen, s ha egészen, vagy részben jogképesé teszik, úgy már nem is rabszolga római jogi értelemben, hanem lényegében jobbágy.

¹⁸⁶ Nov. Leon. 100: *de servis qui liberis in matrimonium iunguntur*. (Zachariae von Lingenthal: *Ius Graeco-Romanum* 3. k. 1857. 199. l.) — *Zhisman*: *Das Ehe-recht der orientalischen Kirche*. Wien. 1863. 639. l. — *Wallon* id. m. 3. k. 429. l. — *Taubenschlag*: *Gesch. der Rez. St. Bonf.* 1. k. 435. l. — *Kaser RPR* II.² 164. l. 18. jz.